

2024

Πάντειον Πανεπιστήμιο

Ανδρέας Ν. Λύτρας

Ανδρέας Ν. Λύτρας

Η Ταξική Δομή

Επιλογές από τις Κλασικές και τις Σύγχρονες Θεωρίες

Ανδρέας Ν. Λύτρας
Η Ταξική Δομή
Επιλογές από τις Κλασικές και τις Σύγχρονες Θεωρίες

Αθήνα, 2024

Περιεχόμενα

1. Θεωρίες για την Ανώτερη Τάξη.....	7
<i>1.1. Ο Α. Smith για τις Ανώτερες Τάξεις.....</i>	<i>7</i>
<i>1.2 Ο Κλασικός Μαρξισμός για την Καπιταλιστική Τάξη.....</i>	<i>15</i>
<i>1.3 Ο Th. Veblen, η Αργόσχολη Τάξη και οι Καπιταλιστές.....</i>	<i>23</i>
<i>1.4 Ο Μ. Weber για τους Καπιταλιστές.....</i>	<i>29</i>
<i>1.5 Ο W. Sombart για τους Καπιταλιστές.....</i>	<i>39</i>
<i>1.6 Ο V. Pareto και η Κοινωνιολογία των Ελίτ.....</i>	<i>49</i>
<i>1.7 Ο P. Sorokin για την Κοινωνική Διαστρωμάτωση.....</i>	<i>61</i>
<i>1.8 Ο C. Wright Mills για την Ανώτερη Τάξη.....</i>	<i>69</i>
2. Η Μεσαία Τάξη στην Κλασική και τη Σύγχρονη Θεωρία (μέχρι την όγδοη δεκαετία του εικοστού αιώνα).....	75
3. Η Εργατική τάξη στην Κλασική Θεωρία.....	95

1. Θεωρίες για την Ανώτερη Τάξη

1.1. Ο Α. Smith για τις Ανώτερες Τάξεις

Σύμφωνα με την ανάλυση του Α. Smith,¹ διακρίνουμε δύο δυνητικές ομάδες για να αναγνωριστούν ως εναλλακτικές κατηγορίες τους ανώτερης τάξης, δηλαδή τους γαιοκτήμονες με εισόδημα προερχόμενο από τη γαιοπρόσοδο και τους κεφαλαιοκράτες με εισόδημα προερχόμενο από τα κέρδη. Οι γαιοκτήμονες αποτελούν εκείνες τους ολιγάριθμες ομάδες των εισοδηματιών, οι οποίοι έχουν δικαιώματα από τη γη. Τα δικαιώματά τους προέρχονται από την περίοδο της αποσύνθεσης της φεουδαρχίας (και την επόμενη περίοδο των μετασχηματισμών) και οι αποδόσεις τους αυξάνονται, ιδίως, από τη διαδικασία των περιφράξεων.²

---

¹ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, G. Bell and Sons, 1887, σσ. 50-51.

² Οι γαιοκτήμονες, σε πρώιμη φάση, διασφάλιζαν την απόκτηση των εισοδημάτων τους, από τον μετασχηματισμό της έγγειας φορολογίας, σε εκχρηματισμένα ενοίκια (rents-προσόδους). Βασικοί ενοικιαστές ήταν οι μεγάλοι καλλιεργητές γης, οι οποίοι λειτουργούσαν ως εμπορευματοπαραγωγοί αγροτικών προϊόντων (πωλούσαν στις αγορές που διευρύνονται), χρησιμοποιώντας με το καιρό ολόένα και περισσότερους μισθωτούς εργάτες [προέρχονται από τους ακτήμονες αγρότες (landless), τους μικροκαλλιεργητές (cottagers ή cottars) και ορισμένους περιπλανώμενους (vagrants)]. Επομένως, οι γαιοκτήμονες δεν έχουν άμεση σχέση (σίγουρα έχουν μια έμμεση σχέση) με τα πρώτα βήματα του σχηματισμού του καπιταλισμού, αλλά επωφελούνται από την οικονομική πρόοδο, την οποία επιφέρει η καπιταλιστική ανάπτυξη. Προκειμένου να αυξήσουν την παραγωγικότητα της γης και να δημιουργήσουν μεγαλύτερες αποδόσεις, οι μεγάλοι ενοικιαστές γης πιέζουν (και επιτυγχάνουν στην αξίωσή τους...προς) τους γαιοκτήμονες (landlords), για ολόένα και περισσότερες περιφράξεις (enclosures) δημόσιων και κοινοτικών γαιών, μειώνοντας, έτσι, τις διαθέσιμες γαίες για τους ακτήμονες και διευρύνοντας τις ενοικιαζόμενες. Με αυτόν τον τρόπο και χωρίς συνταγματική ρύθμιση για τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, σχηματίστηκε στην ύπαιθρο το κοινωνικό τρίπτυχο του βρετανικού καπιταλισμού, στην αφετηρία του στην ύπαιθρο [κατά τον R. Brenner, είναι οι ακόλουθες ομάδες: οι γαιοκτήμονες ως ιδιοκτήτες, οι μεγαλοκαλλιεργητές ως ενοικιαστές της γης (και αγρότες καπιταλιστές) και οι μισθωτοί εργάτες], το οποίο διέυρνε την παραγωγικότητα και ώθησε την καπιταλιστική ανάπτυξη, με τέτοια δυναμική που προσιωνίζεται το περιβάλλον για την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και την απογείωση της βιομηχανικής επανάστασης. Π.β., M.D. Bailey, "Rural Society", R. Horrox,

Οι γαιοκτήμονες αντιπροσωπεύουν την κατηγορία των κυρίαρχων, που έρχονται από το παρελθόν και διαδραματίζουν, ακόμη, σημαντικό ρόλο την εποχή τους γραφής του *Πλούτου των Εθνών*. Δεν πρέπει να λησμονείται πως ο *Πλούτος των Εθνών* γράφεται και δημοσιεύεται σε μια μεταβατική εποχή (1776), κατά την οποία οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις τείνουν προς την αλλαγή και καθώς η Βιομηχανική Επανάσταση κάνει τα πρώτα ανώριμα βήματά της (η ατμομηχανή δεν έχει τύχει ακόμη της εφαρμογής της).³

Fifteenth-Century Attitudes: Perceptions of Society in Late Medieval England, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, σσ. 150-168· D. McNally, *Political Economy and the Rise of Capitalism. A Reinterpretation*, Berkeley, University of California Press, 1990, σσ. 2-5· M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London, Routledge, 1949 (1946)· P.M. Sweezy, “A Critique”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, New York, Science and Society, 1963 (1954), σσ. 1-20· M. Dobb, “A Reply”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, όπ.π., σσ. 21-29· P.M. Sweezy, “A Rejoinder”, στο ίδιο, pp. 59-64· H.K. Takahashi, “A Contribution to the Discussion”, στο ίδιο, σσ. 30-55· R. Brenner, “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, T.H. Aston, C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge, Press Syndicate of the University of Cambridge, 2002 (1985), σσ. 10-63.

³ Ο J. Watt (ως εφευρέτης), μαζί με τον M. Boulton (ως χρηματοδότη), ιδρύει την εταιρεία «Boulton & Watt», το 1775 και (από το 1778, τελειοποιείται η ατμομηχανή, με διπλή επίδραση του ατμού στο έμβολο κίνησης) αργίζει η παραγωγή των ατμομηχανών χαμηλής πίεσης. Η ποικιλία των διάφορων εξειδικευμένων ατμομηχανών κυκλοφορεί, από το 1781. Το 1784, πατεντάρεται η ατμομηχανή των σιδηροδρόμων. Πβ., «James Watt: Ο πατέρας της ατμομηχανής», physics4u.gr, <http://physics4u.gr/blog/2017/01/19/james-watt-o-pateras-tis-atmomechanis/>· «Boulton & Watt», Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Boulton_and_Watt. Από τα συγκεκριμένα δεδομένα συνεπάγεται, ότι ο A. Smith, κατά την περίοδο της συγγραφής και στη φάση της δημοσίευσης του *Πλούτου των Εθνών*, δεν είχε σημαντικές πληροφορίες και προσωπικές εμπειρίες από την εφαρμογή και τη λειτουργία των ατμομηχανών. Είχε ενημέρωση (δεν είναι σίγουρο ότι ήταν εκτεταμένη) για τις μηχανές ύδατος, οι οποίες είχαν επινοηθεί από τον R. Arkwright, το 1769, με την πιο μαζική εφαρμογή τους να πραγματοποιείται από το 1771. Πβ., “Water & Steam Power”, Industrial Revolution. <https://industrialrevolution.org.uk/water-steam-power-industrial-revolution/>· “Richard Arkwright”, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Arkwright.

Παρά το γεγονός ότι αυτές οι ολιγάριθμες ομάδες συμμετείχαν στην κοινοβουλευτική οργάνωση⁴ του Η.Β. (= του Ενωμένου Βασιλείου, της Βρετανίας) αντιπροσώπευαν μια μονόπλευρη (και επιβλητικού τύπου) διακυβέρνηση, η οποία προασπίζεται τα ιδιοκτησιακά, οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντά τους. Με δεδομένα, πως οι συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες έχουν προνομιακή πρόσβαση στην αντιπροσώπευση και τα θέματα της διακυβέρνησης,⁵ και ότι παρουσιάζουν υψηλή συγκέντρωση πλούτου στα χέρια τους,⁶ μπορούν να αναγνωριστούν με ευκολία, ως μια ανώτερη και κυρίαρχη τάξη. Αλλά δεν είναι μόνοι τους, το 1776, και τα πράγματα θα αλλάξουν αισθητά από το τέλος τους δέκατου όγδοου αιώνα.

Οι κεφαλαιοκράτες (stock holders) είναι η δεύτερη τάξη, την οποία εντοπίζει και αναδεικνύει ο Α. Smith. Είναι επιχειρηματίες, που λειτουργούν ως εργοδότες. Το εισόδημά τους προέρχεται από τα κέρδη (profits). Είναι, τη στιγμή της γραφής, οι ηγετικοί παράγοντες της καπιταλιστικής παραγωγής και η δράση τους στην οικονομία της αγοράς προοιωνίζεται την ταχεία και καινοτόμο διεύρυνση του προσωπικού και του κοινωνικού πλούτου.

---

⁴ Η Βουλή των Λόρδων και σε ένα βαθμό και η Βουλή των Κοινοτήτων, τον 18ο αιώνα, μοιάζουν σαν να είναι επιτροπές κατόχων γης – “*landowners committees*”.

⁵ Η οργάνωση του κοινοβουλευτισμού στο Η.Β. ήταν, άκρως, αριστοκρατικής προέλευσης. Ελάχιστοι είχαν πρόσβαση στο εκλογικό δικαίωμα και ακόμη λιγότεροι στο δικαίωμα του «εκλέγεσθαι». Στην απογραφή του 1801 στη Βρετανία κατεγράφησαν 9 εκατομμύρια άτομα. Στις αστικές περιοχές είχαν δικαίωμα ψήφου 85.000 πρόσωπα και στις Κομητείες 160.000 άτομα. Πρέπει να φανταστούμε το μερίδιο της πολιτικής δύναμης, που διαθέτουν οι *landlords*. Βλ., W. Durant, A. Durant, *Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού*, Αθήνα, Αφί Συρόπουλοι, 1970, τ. Ι2, σσ. 260-262.

⁶ Οι 287 κοσμικοί ευπατρίδες θεωρείται, ότι είχαν εισόδημα περίπου ίσο με το 29% του εθνικού εισοδήματος (1801). Μαζί με τους πνευματικούς άρχοντες είναι τα μέλη της Βουλής των Λόρδων. Βλ., W. Durant, A. Durant, *ό.π.π.*

Λειτουργούν και ως έμποροι, αλλά η εμπορική τους ιδιότητα απορρέει από την ιδιότητα του παραγωγού. Δεν ακολουθούν το παλαιότερο πρότυπο του διαμεσολαβητή (είτε παραγγελιοδότη είτε παραγγελιοδέκτη ή γενικά έμπορου), ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή. Είναι έμποροι επειδή είναι παραγωγοί και, εξαιτίας αυτής της επικοινωνίας (εμπορεύονται αυτοτελώς τα προϊόντα τους παραγωγής τους) με τις συναλλαγές, συμβάλλουν στη συστηματική ανατροφοδότηση των αγορών με νέα εμπορεύματα (για τα οποία κάνουν εκ νέου προμήθειες, προσλαμβάνουν μισθωτούς και κινητοποιούν και άλλους παράγοντες της αγοράς), με περισσότερες συναλλαγές και αυτές συνεπάγονται τη συνεχή αύξηση του εθνικού πλούτου.⁷

Τα κέρδη είναι τα εισοδήματα των καπιταλιστών, αλλά δεν τα δημιουργούν, ακριβώς, οι ίδιοι. Οι κεφαλαιοκράτες είναι, πρωτίστως, κάτοχοι συσσωρευμένου κεφαλαίου. Το κεφάλαιο εφόσον δεν γινόταν αντικείμενο παραγωγικής και εν γένει επιχειρηματικής αξιοποίησης, θα είχε ως πιθανή προοπτική την ανάλωση και την παρεπόμενη συνεχή συρρίκνωσή του. Η αξιοποίηση του κεφαλαίου έχει ως προϋπόθεση τη μεταβολή του κεφαλαιοκράτη σε εργοδότη. Η εργοδοτική ιδιότητα είναι αυτή που δημιουργεί το υπόστρωμα για την αξιοποίηση και επομένως για την αύξηση του κεφαλαίου, μέσω της δημιουργίας των κερδών.

Οι κεφαλαιοκράτες προσλαμβάνουν «φιλόπονους» εργάτες, ως μισθωτούς. Αρχικώς (και βασικά τμηματικά), πληρώνουν στους εργάτες τα μέσα της συντήρησής τους (δηλαδή τους μισθούς τους), για την περίοδο τους δέσμευσής τους. Μαζί προπληρώνουν το κόστος των μέσων παραγωγής (εργαλεία και αργότερα πιο συστηματικά μηχανές), το

---

⁷ A. Smith, *όπ.π.*, σ. 438.

κόστος των πρώτων υλών και των λοιπών αναγκαίων για την παραγωγή (γη, κτήρια, άδειες, πατέντες κ.ά.). Προσδοκούν ότι η αξία των προϊόντων, τα οποία θα πωλήσουν στην αγορά, θα είναι μεγαλύτερη από τη συνολική προκαταβολή των εξόδων τους (για τους μισθούς, τα εργαλεία, τις πρώτες ύλες, τις επενδύσεις σε γη ή σε ακίνητα, κ.ά.). Η θετική διαφορά, μεταξύ των εξόδων και των εσόδων (δηλαδή υπέρ των εσόδων), της επιχειρηματικής-εργοδοτικής δράσης των κεφαλαιοκρατών, δημιουργεί τα κέρδη τους.⁸

Ο A. Smith είναι ευθύς για τους δημιουργούς των κερδών των κεφαλαιοκρατών. Οι μισθωτοί εργάτες δημιουργούν τα κέρδη των κεφαλαιοκρατών. Με την υλοποίηση της αξίας της παραγωγής τους (με την πώληση των εμπορευμάτων, στην αγορά), στην ουσία επιστρέφουν τους κεφαλαιοκράτες το σύνολο της αξίας της προκαταβολής τους (την αξία των μισθών, των πρώτων υλών, των εργαλείων κ.ά.) και αποδίδουν στους εργοδότες τους το σύνολο των κερδών τους. Η διαδικασία αυτή θεωρείται εύλογη για τον A. Smith, καθώς πραγματοποιείται χωρίς τη χρήση εξωοικονομικής βίας, με τη συμφωνία των μισθωτών και με βάση τη λειτουργία των νόμων της αγοράς. Δεν χρησιμοποιεί, λοιπόν, την έννοια της εκμετάλλευσης για τον προσδιορισμό της σχέσης μεταξύ των κεφαλαιοκρατών και των μισθωτών εργατών. Θεωρεί, αντίθετα, διεξοδική τη συγκεκριμένη διαδικασία της δημιουργίας του πλούτου.

Έμμεσα, φαίνεται να έχει την αίσθηση, ότι οι μισθωτοί εργάτες αποκτούν τη δυνατότητα της επιβίωσης, με την καταβολή από τους κεφαλαιοκράτες των μέσων συντήρησής τους, δηλαδή με την χρηματική μορφή των μισθών. Άμεσα, θεωρεί, πως οι κεφαλαιοκράτες δεν θα

---

⁸ A. Smith, *όπ.π.*, σσ. 48-49.

συμμετείχαν στην περιγραφείσα παραγωγική παρακαμπτήριο, χωρίς να προσδοκούν σε σημαντικές αποδόσεις, δηλαδή σε αξιόλογα κέρδη, και δεν θα είχαν το κίνητρο να επενδύσουν ένα μεγαλύτερο κεφάλαιο, έναντι τους μικρότερου, χωρίς την προσδοκία για αναλογικά μεγαλύτερα κέρδη.⁹

Οι κεφαλαιοκράτες είναι, για τον A. Smith, οι επιχειρηματίες-εργοδότες, οι οποίοι λειτουργούν ως παραγωγοί-έμποροι υλικών και άυλων εμπορευμάτων, και έλκουν τα κέρδη τους, αποκλειστικά, από την αξία, που δημιουργούν οι μισθωτοί εργάτες (πάνω από τους μισθούς τους και τα λοιπά προκαταβληθέντα έξοδα παραγωγής). Είναι οι έχοντες την πρωτοβουλία της παραγωγής του πλούτου, επειδή, χωρίς αυτήν την πρωτοβουλία, δεν θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν το κεφάλαιό τους και να επιτύχουν την αύξησή του. Προβάλλουν, σίγουρα, ως οι εξέχουσες φιγούρες τους παραγωγής. Οι ιδιότητες τους είναι αρκετές για να αναγνωριστούν, ως ανώτερη κοινωνική τάξη;

Ο A. Smith δίνει την εντύπωση ότι η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα θα ήταν πιθανόν αμφίσημη. Οι γαιοκτήμονες έχουν πολύ ισχυρή θέση στην οικονομία, ευρύ εισόδημα και μεγάλη πολιτική δύναμη, αν και είναι πληθυσμιακά ελάχιστοι. Σίγουρα εκφράζουν μια δύναμη, μαζί με όλα τα αρνητικά συμφραζόμενα, του παρελθόντος. Είναι, τουλάχιστον, μια ισχυρή μερίδα της ανώτερης τάξης, με θεσμικές οχυρώσεις της θέσης τους, αλλά δεν έχουν το δυναμισμό της ηγετικής δύναμης για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Σίγουρα, η μέχρι εκείνη τη συγκυρία επιβίωσή τους αφορά σε έναν οικονομικό και κοινωνικό συμβιβασμό με τα ανερχόμενα αστικά στρώματα, επειδή αυτός ο

---

⁹ Στο ίδιο.

συμβιβασμός οδηγεί σε σταθερά ή υψηλότερα εισοδήματα, με λελογισμένες εξισορροπήσεις της πολιτικής δύναμής τους, την περίοδο της γραφής του κειμένου.

Οι κεφαλαιοκράτες έχουν κάνει ήδη αισθητή τη θέση τους στην οικονομική ζωή. Είναι εξαιρετικά δυναμικοί και δείχνουν, ότι μπορούν να μεταβάλλουν προς το καλύτερο την οικονομία, με προοπτική και συμβολική επαγγελία τη διεύρυνση της κοινωνικής ευημερίας. Με την οικονομική τους δράση δίνουν επαγγελματική και εισοδηματική προοπτική σε αναρίθμητους ανθρώπους, που ζούσαν χωρίς να διαθέτουν τα απαραίτητα. Είναι, επομένως, ηγετικοί παράγοντες της οικονομικής δράσης και οι καταλύτες της εκτεταμένης και διαρκούς αύξησης του εθνικού πλούτου, ενώ προσφέρουν επιβιωτική λύση στις κατώτερες κοινωνικές ομάδες. Διαδραματίζουν ρόλο στην αξιοποίηση της περιουσίας των γαιοκτημόνων. Η δυναμική και η συνεχώς μεγαλύτερη οικονομική παρέμβασή τους εξαναγκάζει και τις τράπεζες να ενδιαφερθούν ενεργέστερα για τα οικονομικά αποτελέσματά τους. Δεν αργούν οι φορείς του παραδοσιακού εμπορικού κεφαλαίου να γίνουν άλλοτε συνεργοί και άλλοτε ακόλουθοι της δράσης τους. Δεν έχουν, οπωσδήποτε, ανάλογα με τους γαιοκτήμονες προνόμια, για την άσκηση της πολιτικής δύναμης. Καθώς είναι πιο μορφωμένοι, σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό, και ιδιοκτήτες έχουν τη δυνατότητα της επίδρασης, διά της ψήφου τους, στη Βουλή των Κοινοτήτων. Διαθέτουν τη δυνατότητα, να εκλεγούν ως βουλευτές, να συμμετάσχουν στην άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας και, γενικώς, να επιδράσουν στον δημόσιο χώρο, για την εξυπηρέτηση των οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων τους. Μια τέτοια δυνατότητα απουσίαζε από κάθε άνθρωπο, λαϊκής ή

ταπεινής καταγωγής. Οι λαϊκές μάζες, επομένως, αντιλαμβάνονται ως εγγύτερη προς αυτές τη θέση των κεφαλαιοκρατών, έναντι των γαιοκτημόνων, και αποθέτουν σε αυτή την κοινωνική ομάδα τις ελπίδες τους για πολιτικές αλλαγές και θεσμικούς μετασχηματισμούς.

Οι σχηματισμοί της εξουσίας έχουν μια σαφέστερη σχέση με την ιστορική πορεία των γαιοκτημόνων. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί εύκολα ότι οι κεφαλαιοκράτες αποτελούν μια ανώτερη τάξη. Μια τέτοια αμφισβήτηση θα σήμαινε, ενδεχομένως, ότι οι κεφαλαιοκράτες αποτελούν μια μεσαία τάξη της εποχής της γραφής. Είναι, ισοδύναμα, ενδεχόμενο, ο A. Smith να εννοεί, ότι οι γαιοκτήμονες και οι κεφαλαιοκράτες συναποτελούν δύο μερίδες της ανώτερης τάξης. Πρέπει να θεωρηθεί, κατά την εκτίμηση της παρούσας ανάλυσης, ότι η συγκεκριμένη συνύπαρξη σημαίνει, ταυτόχρονα, πως οι κεφαλαιοκράτες είναι απείρως πιο δυναμικοί, από τους γαιοκτήμονες.

1.2 Ο Κλασικός Μαρξισμός για την Καπιταλιστική Τάξη

Η κλασική μαρξιστική θεώρηση θεμελιώνεται μετά την ολοκλήρωση της βιομηχανικής επανάστασης. Βλέπει μπροστά της την κοινωνική δομή της ώριμης καπιταλιστικής συγκρότησης. Αναπαράγει θεωρητικά το υπόδειγμα των τριών τάξεων, το οποίο είχε εισηγηθεί ο Α. Smith. Οι τρεις τάξεις, όμως, σε αυτήν την ανάλυση, είναι η αστική, η εργατική και η παραδοσιακή μικροαστική τάξη (ή τα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα). Ο Κ. Marx και ο F. Engels εκκινούν, ακριβώς, από την κριτική αποτίμηση των συνεπειών της ολοκλήρωσης των καπιταλιστικών παραγωγικών και, επομένως, των κοινωνικών σχέσεων.

Η αστική τάξη απαρτίζεται από τους κατόχους του κεφαλαίου, οι οποίοι είναι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και ιδιοποιούνται το αποτέλεσμα της παραγωγικής και οικονομικής συνεισφοράς, το οποίο δημιουργούν συλλογικά οι φορείς της μισθωτής εργασίας. Καρπούνται, δηλαδή, το βιομηχανικό ή εμπορικό κέρδος, το οποίο αποτελεί ένα μέρος της υπεραξίας.

Σύμφωνα με τον κλασικό μαρξισμό, η υπεραξία είναι το κέρδος του καπιταλιστή στις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις. Το κέρδος δεν αντιπροσωπεύει κάποια πρόσθετη αξία πάνω από την πραγματική αξία (δηλαδή την ανταλλακτική αξία) των εμπορευμάτων, στις συναλλακτικές σχέσεις. Το κέρδος, επομένως, είναι μόνο η απλήρωτη εργασία. Οι καπιταλιστές, όμως, δεν καρπούνται στο σύνολο της υπεραξίας. Κατά τον Κ. Marx, στην υπεραξία περιλαμβάνεται το άθροισμα της γαιοπροσόδου, του τόκου και του βιομηχανικού κέρδους. Η γαιοπρόσδοδος στις καπιταλιστικές σχέσεις αντιπροσωπεύει το μέρος της

υπεραξίας που θα πρέπει αναγκαστικά να πληρώσει ο καπιταλιστής στον γαιοκτήμονα, ο οποίος έχει το μονοπώλιο της γης, ανεξαρτήτως αν χρησιμοποιείται η γη για παραγωγικούς σκοπούς. Ο τόκος αντιπροσωπεύει είτε το κόστος του δανεικού κεφαλαίου, αν υφίσταται δανεισμός, είτε την απόδοση του κεφαλαίου (διά του τόκου), εφόσον αυτό δεν επενδύεται στην παραγωγή. Το βιομηχανικό ή εμπορικό κέρδος είναι το αποτέλεσμα της αφαίρεσης, από την υπεραξία, της γαιοπροσόδου και του τόκου και αποτελεί το μόνο καθαρό αποτέλεσμα, για τον κεφαλαιοκράτη, σε κάθε φάση αναπαραγωγής.¹⁰

Η ηγεμονική θέση των καπιταλιστών στην παραγωγή και την οικονομία, συνοδεύεται από την ιδιότητα των εκμεταλλευτών. Το κεφάλαιο χρωστά την ύπαρξη και τη δυναμική του στο «γεγονός ότι ως αυτοτελής κοινωνική δύναμη, δηλαδή ως δύναμη ενός μέρους της κοινωνίας, διατηρείται και αυξάνει με την ανταλλαγή της άμεσης, της ζωντανής εργασίας. Η ύπαρξη μιας τάξης που δεν κατέχει τίποτα άλλο εκτός από την ικανότητα για εργασία, αποτελεί μια αναγκαία προϋπόθεση του κεφαλαίου». Στην μαρξιστική προσέγγιση, αναπαράγεται με μεγαλύτερη ένταση μια προγενέστερη θέση του D. Ricardo, πως τα καπιταλιστικά κέρδη και οι μισθοί των εργατών έχουν αντίστροφη σχέση. Επομένως οι καπιταλιστές και οι μισθωτοί εργάτες έχουν αντίστροφα συμφέροντα.¹¹

Ο σχηματισμός των στρωμάτων των αστών-καπιταλιστών πραγματοποιείται, αρχικώς, μέσα από τη διαδικασία της αποσύνθεσης

---

¹⁰ Κ. Μαρξ, «Μισθός Τιμή, Κέρδος», Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, τ. 1, σσ. 466-531, και ιδίως, σσ. 509-510.

¹¹ Κ. Μαρξ, «Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο», Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, ό.π., τ. 1, σσ. 75-106, και ιδίως σ. 90.

της φεουδαρχίας, μαζί με τον παραγωγικό και κοινωνικό μετασχηματισμό της αγγλικής υπαίθρου. Η διαδικασία αυτή πραγματοποιείται επαναστατικά, προσδιορίζεται ως πρωταρχική συσσώρευση και από αυτή σχηματίζονται, αμέσως, οι δύο βασικές τάξεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή οι καπιταλιστές και οι μισθωτοί εργάτες.¹²

Η ολοκλήρωση της διαδικασίας της καπιταλιστικής συγκρότησης πραγματοποιείται, κατά τον Κ. Marx, με δύο εναλλακτικούς τρόπους. Επισημαίνονται ως οι δύο δρόμοι της τελικής μετάβασης. Ο πρώτος είναι πραγματικά επαναστατικός και προσδιορίζεται από την μετατροπή του παραγωγού σε έμπορο και καπιταλιστή, με το σχηματισμό μιας ανεξάρτητης μονάδας παραγωγής και την απευθείας πρόσληψη μισθωτών εργατών. Η δεύτερη είναι σταδιακή και αφορά στην απόκτηση του οικονομικού ελέγχου στην παραγωγή, από τον έμπορο, με την πώληση των πρώτων υλών στους άμεσους παραγωγούς, και με τη διατήρηση της δυνατότητας του εμπόρου για την αποκλειστική διάθεση των εμπορευμάτων, τα οποία παράγονται από τους τυπικώς ανεξάρτητους χειροτέχνες, στην αγορά. Ο έμπορος σε αυτήν την περίπτωση είναι ένας πραγματικός καπιταλιστής, επειδή ιδιοποιείται τη μερίδα του λέοντος της υπεραξίας, η οποία παράγεται στις βιοτεχνίες της υπαίθρου. Ο συγκεκριμένος δεύτερος δρόμος ολοκληρώνεται με τη σειρά του, με δύο επιμέρους διαφορετικές μορφές μετασχηματισμού. Στη μία ο έμπορος μετατρέπεται σε βιομήχανο-καπιταλιστή (κατ' αντιστοιχία με

---

¹² Η αναφορά αφορά στην εμφάνιση των ποιοτικών κατηγοριών. Δεν ολοκληρώνεται αμέσως η συγκεκριμένη διαδικασία και βέβαια οι αριθμοί και οι αναλογίες αμφοτέρων των τάξεων θα αποκρυσταλλωθούν πολύ αργότερα. Κ. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Progress Publishers, [1867-First English edition: 1887], Vol. I., σσ. 359-364.

τον καπιταλιστή του πρώτου δρόμου). Στην άλλη, ο έμπορος μετατρέπει τους μικρούς παραγωγούς σε δικούς του μεσάζοντες ή αγοράζει εμπορεύματα, κατευθείαν, από αυτούς, αφήνοντάς τους τυπικά ανεξάρτητους και τον τρόπο παραγωγής τους αμετάβλητο.¹³

Ο σχηματισμός και η θεαματική ανάπτυξη της χειροτεχνικής παραγωγής (της μανιφακτούρας, με τον ευρύτερο καταμερισμό της εργασίας της), στην ύπαιθρο, προοιωνίζεται τον τελικό παραμερισμό των μεσαιωνικών συντεχνιών (των πόλεων) και την ωρίμανση της βιομηχανίας, δηλαδή εκείνου τον καπιταλιστικού αναβαθμού, ο οποίος κάνει αναμφισβήτητη την παραγωγική και κοινωνική επικράτηση των αστών καπιταλιστών. Οι μεταβολές που αντιλαμβάνονταν οι θεμελιωτές του κλασικού μαρξισμού, την εποχή της γραφής, συνέτειναν στην εκτίμηση ότι έχει συγκροτηθεί, ήδη, μια παγκόσμια αγορά.

Η πρωτοκαθεδρία της βιομηχανίας «διαμορφώνει κοσμοπολιτικά την παραγωγή και την κατανάλωση όλων των χωρών», παραμερίζει τις παλιές μορφές παραγωγικής οργάνωσης, διεθνοποιεί τις αγορές και αποδεσμεύει τις οικονομίες από το τοπικό πλαίσιο αναφοράς. «Η αστική τάξη υπέταξε την ύπαιθρο στην κυριαρχία της πόλης» και ενέταξε τις αγροτικές μάζες στον αστικό πληθυσμό, ενώ παράλληλα εξάρτησε τους αγροτικούς λαούς από τους αστικούς.¹⁴

Το 1848, οι θεμελιωτές του μαρξισμού δηλώνουν τη διαπίστωσή τους, πως «ολόκληρη η κοινωνία όλο και περισσότερο χωρίζεται σε δύο

---

¹³ K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Institute of Marxism-Leninism, 1959 [Orig. ed.: New York, International Publishers, 1894, On-Line Version: Marx.org. 1996. Marxists.org, 1999], Vol. III, σσ. 219-220.

¹⁴ Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», *Διαλεχτά Έργα*, ό.π., τ. 1, σσ. 19-58, και ιδίως 21-26.

μεγάλα αντίπαλα στρατόπεδα, σε δύο μεγάλες τάξεις, που βρίσκονται άμεσα αντιμέτωπες η μία με την άλλη: στην αστική τάξη και στο προλεταριάτο».¹⁵ Η εικόνα μιας κοινωνικής διχοτόμησης, η οποία με τον καιρό γίνεται ολοένα και πιο έντονη, ξεχωρίζει σε αυτήν την προσέγγιση. Η ανάλυση μιας ιστορικής συγκυρίας συνοδεύεται από την πρόβλεψη, για την αποκρυστάλλωση, στο μέλλον.

Η οικονομική κυριαρχία των αστών-καπιταλιστών είναι το προοίμιο της πολιτικής κυριαρχίας τους. Μόλις οι αστοί-καπιταλιστές καταφέρνουν, να κυριαρχήσουν πολιτικά, επιβάλλουν τον πολιτικό συγκεντρωτισμό, ενώ, βέβαια, επινοούν την ιδέα και προωθούν την πραγματικότητα του εθνικού κράτους.¹⁶

Η πολιτική οργάνωση είναι πολύ σημαντικό ζήτημα, στην σκέψη των θεμελιωτών του μαρξισμού. Μόνο η τάξη που καταφέρνει να οργανωθεί σε πολιτικό κόμμα μεταβάλλεται σε πραγματική κοινωνική τάξη.¹⁷

Η γενική εκτίμηση, από τις τοποθετήσεις του κλασικού μαρξισμού, είναι πως πρώτη η αστική-καπιταλιστική τάξη έχει δημιουργήσει πολιτικό κόμμα, με θεωρία, πολιτικό πρόγραμμα και στρατηγική διατήρησης της κοινωνίας, στην οποία κυριαρχούν οι καπιταλιστικές παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις. Είναι, σίγουρο, ότι αυτή η γενίκευση αποτυπώνεται σε εναλλακτικές εκδοχές διαπιστώσεων.

Σε μια πρώτη εκδοχή, ο ίδιος ο κρατικός μηχανισμός κατανοείται, ως μια «επιτροπή που διαχειρίζεται τις κοινές υποθέσεις της αστικής

---

¹⁵ Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», *όπ.π.*, σ. 21.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 25.

¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 30, 44.

τάξης στο σύνολό της».¹⁸ Αυτή η ρητή δήλωση θα μπορούσε να σημαίνει, ότι το (καπιταλιστικό) κράτος είναι το «κόμμα» της αστικής-καπιταλιστικής τάξης, χωρίς να υπάρχει, στην ίδια ιστορική συγκυρία, μια διακριτή πολιτική οργάνωση και η συλλογική εκπροσώπηση των συμφερόντων της.

Σε μια δεύτερη εκδοχή, η επικοινωνία με την εξουσία και τον κρατικό μηχανισμό, μπορεί να αφορά σε ορισμένες, μόνον, μερίδες της αστικής τάξης. Εκείνες οι μερίδες φαίνεται να λειτουργούν, έστω συγκυριακά, ως ξεχωριστή κοινωνική τάξη, έναντι των υπόλοιπων μερίδων της αστικής τάξης, οι οποίες δεν έχουν ανάλογη επικοινωνία με τον κρατικό μηχανισμό και δεν ωφελούνται από αυτόν. «Στην εποχή του Λουδοβίκου Φίλιππου δεν κυριαρχούσε η αστική τάξη, αλλά μόνο μια ομάδα της, τραπεζίτες, βασιλιάδες του χρηματιστηρίου, βασιλιάδες των σιδηροδρόμων, ιδιοκτήτες ορυχείων κάρβουνου και σίδηρου, ιδιοκτήτες δασών, ένα μέρος των τσιφλικάδων που συνενώθηκαν μ' αυτούς - η λεγόμενη αριστοκρατία του χρήματος. Αυτή κάθισε στο θρόνο, αυτή υπαγόρευε τους νόμους στις βουλές, αυτή μοίραζε τις δημόσιες θέσεις από το υπουργείο ως τα γραφεία των καπνών».¹⁹ Οι εκπρόσωποι της βιομηχανικής αστικής τάξης ανήκουν, την ίδια περίοδο, στην αντιπολίτευση.²⁰

Οι δύο ή και περισσότερες πολιτικές εκφράσεις της κυρίαρχης αστικής τάξης είναι, σε μια τρίτη περίπτωση, διαφορετικά πολιτικά κόμματα, που αντιμάχονται για την κατάληψη της εξουσίας. Οι

---

¹⁸ Στο ίδιο. σ. 22.

¹⁹ Κ. Μαρξ, *Ταξικοί αγώνες στη Γαλλία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2012, σ. 36.

²⁰ Στο ίδιο.

Ορλεανικοί και οι Νομιμόφρονες²¹ και, αργότερα, το Κόμμα της Τάξης (δηλαδή, ο συνασπισμός Ορλεανικών και Νομιμοφρόνων) δεν αποτελούν, παρά τις ξεχωριστές εκφράσεις μερίδων ή τους συνασπισμούς των μερίδων της ίδιας τάξης, δηλαδή της αστικής τάξης.

Το πολιτικό πεδίο, παρά τον ευθύ προσδιορισμό του από τις παραγωγικές σχέσεις και επομένως από τα ταξικά συμφέροντα, χαρακτηρίζεται από σχετική αυτονομία. Είναι χαρακτηριστική, σε αυτό το πλαίσιο της μαρξιστικής ανάλυσης, η ιδιόρρυθμη επικοινωνία (η σχετική αυτονομία) μεταξύ της βάσης (οι παραγωγικές δυνάμεις και οι παραγωγικές σχέσεις) και του εποικοδομήματος (οι εκπροσωπήσεις ως αποτέλεσμα των ταξικών σχέσεων, η ιδεολογία, οι θεσμοί και η κρατική συγκρότηση) της καπιταλιστικής κοινωνικής οργάνωσης.²²

Είναι πέραν του βέβαιου, ότι η πρώτη μέριμνα των θεμελιωτών του κλασικού μαρξισμού είναι ο προσδιορισμός του τρόπου (πολιτικής) κυριαρχίας της αστικής τάξης, έναντι της εργατικής, κυρίως, και της μικροαστικής τάξης (δευτερευόντως). Η ευρεία και συστηματική εξέταση των παραγωγικών σχέσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αποτέλεσε ιστορικά ύστερο ενδιαφέρον τους. Εκείνη αφορά, λοιπόν, στην εξήγηση, με βάση τα υλικά συμφέροντα,²³ του «γιατί», του «πώς»

---

²¹ Η Ορλεανική Μοναρχία εδραιώνεται, στη Γαλλία, το 1830. Μετά από αναστατώσεις και αναταραχές, θα ξεσπάσει η επανάσταση του Ιουλίου του 1830 (οι *Trois Glorieuses*: οι Τρεις Ένδοξες Ημέρες). Σε αυτήν την επανάσταση τα εργατικά στρώματα είχαν σημαντική συμμετοχή, αλλά ελάχιστα αποτελέσματα, για τα κοινωνικά τους ζητήματα. Η επανάσταση θα ανατρέψει τον Charles X (τον εκπρόσωπο της νόμιμης δυναστείας - αυτή είναι η προέλευση του κόμματος των Νομιμόφρονων) και θα επιβάλλει τη συνταγματική μοναρχία, με την εγκατάσταση του Louis Philippe (duc d'Orléans - από τον Οίκο της Ορλεάνης προέρχεται το όνομα του κόμματος των Ορλεανικών) στη θέση του προηγούμενου μονάρχη.

²² Κ. Μαρξ, «Πρόλογος στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, *όπ.π.*, σσ. 422-427.

²³ Στο ίδιο, σ. 423.

και του «για ποιον» ασκεί την κυριαρχία της η κεφαλαιοκρατική τάξη. Υπό αυτήν την έννοια, είναι γενικώς πρόχειρη και ανυπόστατη (ανεξάρτητα από τις προθέσεις των επικριτών) η εκτίμηση, ότι μαρξισμός διακρίνεται από (έναν ενδεχομένως υπερβολικό) «οικονομισμό», στην ανάλυση της αστικής κοινωνίας. Επειδή δεν είχε «οικονομίστικη» λογική, ο κλασικός μαρξισμός πρότεινε την πολιτική ανατροπή της αστικής-καπιταλιστικής κοινωνίας, με επίθεση στο αστικό κράτος, δηλαδή με την υιοθέτηση της επαναστατικής πρακτικής, δηλαδή της ίδιας πρακτικής με τις προηγούμενες αστικές επαναστάσεις. Αυτή η επιλογή αφορά σε παρέμβαση στο πολιτικό πεδίο και αντιστοιχεί πλήρως στην αρχική διάγνωση της ανάλυσης, σχετικά με την ιδιοτέλεια της κυριαρχίας της αστικής-καπιταλιστικής τάξης.

Οι αναλύσεις, στις οποίες πρόκειται να επικεντρώσουμε, ακολούθως, δεν έχουν, σε όλες τις περιπτώσεις κοινά χαρακτηριστικά. Οι τοποθετήσεις, ωστόσο, διακρίνονται από μια κοινή συνισταμένη. Απομακρύνονται από τις κριτικές παρατηρήσεις του κλασικού μαρξισμού και την αξίωση για την υπέρβαση του καπιταλισμού. Σε ορισμένες από αυτές υπάρχει η θεωρητική προσπάθεια να ενισχυθούν, διανοητικά, οι όροι ή οι προϋποθέσεις της διατήρησης του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού συστήματος. Το εγχείρημα, πάντως, δεν είναι ενιαίο και δεν αναπτύσσεται με την ίδια ένταση. Δεν λείπουν οι σημαντικές κριτικές αναλύσεις και οι επικεντρώσεις στα κοινωνικά ζητήματα, την περίοδο στην οποία κυριαρχεί ο καπιταλισμός, στο μεταίχμιο του δέκατου ενάτου και του εικοστού αιώνα. Από αυτές τις θεωρίες, ως αφετηρίες, απορρέουν αρκετά από τα αναλυτικά σχήματα της σύγχρονης εποχής.

1.3 Ο Th. Veblen, η Αργόσχολη Τάξη και οι Καπιταλιστές

Η θεώρηση του Th. Veblen, για την «αργόσχολη τάξη» αποτελεί μια πολύ καυστική, αλλά και εξαιρετικώς, πρωτότυπη και διεισδυτική, κριτική της ανώτερης τάξης. Συνδέει την καπιταλιστική τάξη, ως παρούσα ανώτερη τάξη της εποχής του, με τις αρχαιοπρεπείς ιδιότητες των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων όλων των προηγούμενων καθεστώτων της ανθρώπινης ιστορίας. Διαβάζοντας κάποιος για πρώτη φορά τις επισημάνσεις του Th. Veblen, είναι ενδεχόμενο να σχηματίσει την εντύπωση, πως τίποτα δεν έχει αλλάξει στην ανθρώπινη κοινωνία, εκτός ίσως από τα επιφαινόμενα.

Η υποκρισία και η φαινομενική αντιφατικότητα της αργόσχολης τάξης περισσεύει, σε όλα τα επίπεδα, και η παρουσία της διανθίζεται από ιδιοτέλεια, φθονερή σύγκριση, επίδειξη, ληστρική και βαρβαρισμούς. Σύμφωνα με την άποψη του Th. Veblen, η αργόσχολη τάξη, ως αρχέτυπο, συγκροτείται βασικά από τις ανώτερες κοινωνικές ομάδες στις φεουδαρχικές κοινωνίες της Ευρώπης και της Ιαπωνίας.

Το βασικό χαρακτηριστικό της αργόσχολης τάξης είναι η απαλλαγή της από παραγωγικές απασχολήσεις και αυτή η απαλλαγή είναι η πιστοποίηση και η «οικονομική έκφραση του ανώτερου βαθμού του». ²⁴ Αυτή η απαλλαγή δεν σημαίνει την απόλυτη σχόλη, αλλά συνοδεύεται από δραστηριότητες, οι οποίες δεν έχουν άμεσα παραγωγικό περιεχόμενο. Ανάλογες δραστηριότητες είναι η διακυβέρνηση, ο πόλεμος, οι θρησκευτικές τελετουργίες και τα αθλήματα, ²⁵ με περίοπτη

---

²⁴ Th. Veblen, *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*, Αθήνα, Κάλβος, 1982, σ. 27.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 28.

κατανάλωση, συντηρητισμό (καθώς προστατεύει τα κοινωνικά της συμφέροντα),²⁶ ροπή προς την κυβευτική (με όλα τα πιθανά παίγνια) και ευλαβικές τηρήσεις²⁷.

Η απώτερη προέλευση της αργόσχολης τάξης, κατ' ουσία, αποδίδεται στην πολεμοποίηση των πρωτόγονων κοινοτήτων, την επιθετική και τη ληστρική συμπεριφορά των ικανών πολεμιστών, οι οποίοι επιβάλλονται στις κοινότητες.²⁸ Η επιθετικότητα και η ληστρική πρακτική, που ενοποιούνται με τη θετική αντιμετώπιση του κατορθώματος συσχετίζονται με τη διαδικασία εμφάνισης της ιδιοκτησίας.

Κατά τη γνώμη του συγγραφέα, η αργόσχολη τάξη δημιουργήθηκε μέσα από τη θεώρηση, πως ορισμένες απασχολήσεις είναι «άξιες» και άλλες «ανάξιες». «Άξιες» είναι όσες περιβάλλονται με την ιδιότητα του κατορθώματος, ενώ οι «ανάξιες» είναι όσες αναγκαίες καθημερινές δραστηριότητες και δεν εμπεριέχουν ή δεν επιτυγχάνουν οποιοδήποτε σημαντικό «κατόρθωμα».²⁹ Η ίδια διάκριση συνεχίζει να ισχύει και στη βιομηχανική εποχή και εκφράζεται ως μια αποστροφή στις υπηρετικές απασχολήσεις. Είναι διάκριση προσωπικής απόχρωσης, μεταξύ ανωτερότητας και κατωτερότητας.

Η διάκριση μεταξύ άξιων και ανάξιων απασχολήσεων αποτελεί μια φθονερή διάκριση, ενώ υπογραμμίζει τις σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής. Επομένως, υποδεικνύεται μια εναλλακτική αιτία της ύπαρξης των τάξεων ή της εμφάνισης και της διεύρυνσης των ταξικών

---

²⁶ Στο ίδιο, σσ. 197-205.

²⁷ Στο ίδιο, σσ. 281-288.

²⁸ Στο ίδιο, σσ. 42-43.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 33.

διαφορών.³⁰

Η ιδιοκτησία με τη σειρά της δημιουργεί το πλαίσιο για την ανάπτυξη του ανταγωνισμού, για την απόκτηση μεγαλύτερου πλούτου, που αφορά στην κατοχή και στη χρήση αγαθών. Η πάλη και ο ανταγωνισμός για την ιδιοκτησία αποδίδεται στη *φθονερή διάκριση* που συνοδεύει την απόκτηση του πλούτου και όχι από την απαίτηση για την κάλυψη αναγκών.

Η ιδιοκτησία μοιάζει με τροπαιο. Οι κάτοχοι του τροπαίου ξεχωρίζουν σε σχέση με τους υπόλοιπους της κοινότητας ανεξάρτητα από την πραγματική αξία του τροπαίου. Η εδραίωση της ατομικής ιδιοκτησίας συντείνει σε μια ποιοτική μεταβολή και η συσσώρευση πλούτου ή ιδιοκτησίας γίνεται ενδείκτης δύναμης και επιτυχίας. Η κατοχή του πλούτου μετατρέπεται σε αξιόπαινο γεγονός και επιφέρει τιμή και αναγνώριση στον κάτοχό του. Η επιτυχία βεβαιώνεται από τη «φθονερή σύγκριση» σε σχέση με τους άλλους.³¹ Η βεβαίωση αποδεικνύεται από την επίδειξη του πλούτου.

Ο Th. Veblen, διαπιστώνει ότι οι ανώτερες τάξεις καταναλώνουν το χρόνο τους «μη παραγωγικά», καθώς οι παραγωγικές εργασίες ταυτίζονται με τις «ανάξεις». Διά της αποφυγής της παραγωγικής εργασίας, ταυτόχρονα, βεβαιώνουν ότι έχουν την οικονομική επάρκεια ή και την άνεση για να μπορούν να βιώνουν, «μια ζωή αεργίας».³² Θα μπορούσαν να εκτιμήσουν οι αναγνώστες, ότι η αργόσχολη τάξη, μαζί και η βιομηχανική τάξη, λειτουργεί μάλλον με παρασιτικό τρόπο.

---

³⁰ Στο ίδιο, σ. 39.

³¹ Στο ίδιο, σσ. 50-51, 54-56.

³² Στο ίδιο, σ. 64.

Απολαύει, τα αποτελέσματα των ανάξινων, δηλαδή των παραγωγικών δραστηριοτήτων των κατώτερων τάξεων.

Ο βιομήχανος-καπιταλιστής αναπαράγει πλήρως τα χαρακτηριστικά της αργόσχολης τάξης των παρελθουσών κοινωνιών. Διακρίνεται και σε αυτόν τον τύπο της κυρίαρχης τάξης η αναπαραγωγή του αρχέτυπου της βαρβαρότητας και της ληστρικότητας. Χαρακτηριστική αυτής της κουλτούρας είναι η αναπαραγωγή του ανταγωνισμού, η οποία έχει μόνο σκοπό να τονίσει τις ειδικές ικανότητες και τις κοινωνικές διαφορές, με όσους δεν παρουσιάζουν ανάλογα επιτεύγματα.³³

Ο βιομήχανος-καπιταλιστής, τον οποίο αναγνωρίζει ο Th. Veblen, είναι «μάλλον ένας πανούργος παρά ένας έξυπνος άνθρωπος»³⁴ και η βάση της δύναμής του είναι περισσότερο η χρηματική ισχύς και λιγότερο η ίδια η ενασχόληση με τη βιομηχανία.³⁵ Συμπληρώνει για να ολοκληρώσει την εικόνα, για τον (σύγχρονό του) βιομήχανο-καπιταλιστή, πως «οι απασχολήσεις των αργόσχολων τάξεων στη σύγχρονη βιομηχανία είναι τέτοιες που να κρατούν ζωντανές ορισμένες από τις ληστρικές συνήθειες και κλίσεις».³⁶

Η ανανέωση της βιομηχανικής-καπιταλιστικής εκδοχής της αργόσχολης τάξης διασφαλίζεται από ανθρώπους, οι οποίοι έχουν όμοιες προδιαθέσεις και οδηγούνται σε παρόμοιες εκδηλώσεις της κοινωνικής συμπεριφοράς. Η αργόσχολη τάξη συμπληρώνει τις γραμμές της (στο τέλος τους 19^{ου} αιώνα) από όσους πέτυχαν χρηματικά και διακρίνονται

---

³³ Στο ίδιο, σ. 214.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 222.

³⁵ Στο ίδιο.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 224.

από βεβαιωμένες ικανότητες έκφρασης των «ληστρικών χαρακτηριστικών». Η διαδικασία ένταξης στην αργόσχολη τάξη πραγματοποιείται, εφόσον οι νεοφερμένοι επιτύχουν στις χρηματικές ενασχολήσεις. Οι χρηματικές ενασχολήσεις, περίπου, λειτουργούν ως πεδία «ληστρικής δοκιμασίας», προκειμένου να ενταχθούν στην ανώτερη τάξη οι πιο κατάλληλοι, για τα έργα και τα χαρακτηριστικά της.³⁷

Η καυστική ανάλυση του Th. Veblen αφορά σίγουρα σε μια συστηματοποίηση των χαρακτηριστικών της συμπεριφοράς των ανώτερων τάξεων και ιδίως της καπιταλιστικής εκδοχής της. Θα μπορούσε κάποιος σημερινός αναλυτής, να εκτιμήσει ότι ανάλογες θεωρήσεις ισορροπούν παράξενα, ανάμεσα στην πρώιμη κοινωνιολογία, τη σχετικά «εύκολη» σε κραυγαλέους χαρακτηρισμούς κοινωνική κριτική, την κοινωνική ψυχολογία και την εμβλαπτισμένη στον σατιρικό λόγο θεατρικότητα, η οποία θέλει να προξενήσει έντονες εντυπώσεις. Χωρίς αμφιβολία, έναντι άλλων προσεγγίσεων, κερδίζει τις εντυπώσεις, αλλά απουσιάζουν από αυτήν οι επαρκείς εμπειρικές και ευσταθείς τεκμηριώσεις των κοινωνικών πραγματικοτήτων, από τις οποίες θα έπρεπε να απορρέουν οι σχετικές κρίσεις.³⁸

Η εκτίμηση από τη συγκεκριμένη θεώρηση της ανώτερης τάξης είναι, ότι περιγράφει την ανάδυση των ισχυρών του χρήματος και της βιομηχανίας στις ΗΠΑ εκείνης της εποχής. Πιθανώς, να προσεγγίζει την ειδική παρουσία εκείνων των επιχειρηματιών, οι οποίοι με αμείλικτο τρόπο και επιθετικότητα απέκτησαν υπερβολικό πλούτο και κοινωνική

---

³⁷ Στο ίδιο, σ. 225.

³⁸ Κάνουμε λόγο για τις τεκμηριώσεις, οι οποίες λαμβάνουν την υπόσταση των επαρκών μετρήσεων ή των πολλαπλών ντοκουμέντων και μπορούν να στηρίξουν, κατά τις επισκοπήσεις ή τις αναδρομές τρίτων, τα παραπλήσια ή τα ταυτόσημα πορίσματα.

ισχύ. Ξεχώρισαν, χωρίς να τό δικαιούνται. Διαβιούσαν σε πλαίσιο ειδικών διακρίσεων, με πολιτική δύναμη, με κοινωνική αναγνώριση και με προκλητικές απολαύσεις. Γίνονται σταδιακά το επίκεντρο της μίμησης των μεσαίων και κατώτερων τάξεων, ενώ από αυτή τη μίμηση αποκερδαίνουν υψηλό χρηματικό πλούτο, καθώς η ευρεία κατανάλωση από τις κατώτερες τάξεις εδραιώνει τις επιχειρηματικές επιλογές τους και προσθέτει νέα τρόπαια, στην τροπαιοθήκη τους. Εκφράζουν τον νέο τύπο των σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής, με αναπαραγωγή της περίοπτης κατανάλωσης και υποστασιοποίηση στο υλικό επίπεδο των ευλαβικών τηρήσεων.³⁹ Τα αρχαϊκά χαρακτηριστικά, όπως η βαρβαρότητα, η επιθετικότητα και η ληστρικήτητα, επιβεβαιώνονται άλλη μια φορά, με νέες μορφές και εκδηλώσεις.

Σχετικά με την πιθανότητα της αλλαγής, στην ουσία, δεν γίνεται συζήτηση. Την φαινομενική ακινησία εξασφαλίζει ο συντηρητισμός και η παθητική αναπαραγωγή του προτύπου από τις κατώτερες και μεσαίες τάξεις, παρά τις εμφανείς προκλήσεις από τις συμπεριφορές της ανώτερης τάξης. Η ανώτερη τάξη είναι, άλλωστε, το κοινωνικό πρότυπο της ευύποληψίας, για το σύνολο της κοινωνίας.⁴⁰ Ο Th. Veblen ενοχλείται, έκδηλα, από την προνομιακή θέση της μοντέρνας αργόσχολης τάξης και φαίνεται να απαξιώνει τους λεγόμενους «άξιους», δηλαδή τα μέλη της ευύποληπτης βιομηχανικής-καπιταλιστικής τάξης.

---

³⁹ Στο ίδιο, σσ. 281-288.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 196.

1.4 Ο Μ. Weber για τους Καπιταλιστές

Ο Μ. Weber ανήκει στις κορυφαίες μορφές της κοινωνιολογίας. Οι ιδέες του έχουν επηρεάσει τους διανοούμενους της σύγχρονης εποχής και, οπωσδήποτε την εξέλιξη των κοινωνικών επιστημών. Οι συστηματοποιήσεις του είναι και σήμερα παρούσες, στην κοινωνιολογική θεωρία.

Κατά τον Μ. Weber ο καπιταλισμός δημιουργείται στο τέλος του μεσαίωνα, στον δυτικό κόσμο και εδραιώνεται τους επόμενους αιώνες. Βασικό στοιχείο του καπιταλισμού είναι η πλήρης και απρόσκοπτη εμπορευματοποίηση της οικονομίας. Το σύστημα αυτό βασίζεται στις δυνατότητες της αγοράς και συνδέεται με τη μαζική ζήτηση και την ικανοποίηση των μαζικών αναγκών.⁴¹ Η ολοκλήρωση του καπιταλισμού τοποθετείται στην Αγγλία, κατά τη βιομηχανική επανάσταση, όταν συναντώνται η κεφαλαιοκρατική κερδοσκοπία, η τεχνική εξέλιξη των μηχανών και η συγκέντρωση των εργατικών δυνάμεων, που συμβάλλουν στην παραγωγική αποτελεσματικότητα και την εξαιρετική οικονομική απόδοση.⁴²

Οι καπιταλιστές για τον Μ. Weber είναι οι ηγετικοί παράγοντες της οικονομίας. Ακολουθώντας τις εισηγήσεις του Α. Smith, αντιλαμβάνεται, ότι ο στόχος των καπιταλιστών στην οικονομική λειτουργία τους είναι η απόκτηση κερδών. Η απόκτηση κερδών με τη σειρά της βασίζεται στην ύπαρξη και τη λειτουργία της κερδοσκοπικής

---

⁴¹ Μ. Weber, *General Economic History*, New Brunswick, New Jersey, Transaction Publishers, 2009 [1981-orig. 1927, Greenberg Publishers Inc.], σ. 334.

⁴² Στο ίδιο, σ. 303.

επιχείρησης. Προκειμένου να μπορεί να λειτουργήσει η κερδοσκοπική επιχείρηση πρέπει να κατοχυρωθούν με ισχυρό τρόπο τα ιδιοκτησιακά δικαιώματά της.⁴³ Ο Μ. Weber τονίζει, ότι στα σχετικά δικαιώματα περιλαμβάνεται και η αποτύπωση της συμμετοχής, στην ιδιοκτησία των ανώνυμων εταιρειών, σε αξιόγραφα τα οποία είναι διαπραγματεύσιμα στην αγορά.⁴⁴

Η λειτουργία της κερδοσκοπικής επιχείρησης είναι δυνατόν να αποδώσει, εφόσον συνυπάρχει με την ελεύθερη αγορά, χωρίς περιορισμούς, προνόμια και μονοπώλια, όπως και την ελεύθερη αγορά εργασίας. Στις συναρτήσεις του έλλογου καπιταλισμού ανήκουν το έλλογο δίκαιο, η λειτουργία της αποδοτικής στη λύση των διαφορών δικαιοσύνης και μια δημόσια διοίκηση, η οποία πραγματοποιεί τις κατάλληλες διευθετήσεις και επιλύει τα εμφανιζόμενα προβλήματα. Πρόσθετος συντελεστής είναι η ανάπτυξη της ορθολογικής τεχνικής. Η ορθολογική τεχνική συμβάλλει τόσο στην αύξηση της παραγωγικότητας όσο και στον μηχανοποιημένο καπιταλιστικό υπολογισμό της παραγωγής, της διακίνησης των αγαθών και των συναλλαγών.⁴⁵

Ο Μ. Weber προβάλλει, ιδίως από ορισμένους οπαδούς των θέσεων του, ως πιο σημαντικός και σοβαρός θεωρητικός αντίπαλος του κλασικού μαρξισμού. Επισημαίνουμε ότι ήταν, πράγματι, υποστηρικτής της κοινωνικής διατήρησης και πως είχε αντιπαρατεθεί σε διάφορα ζητήματα με τις μαρξιστικές θέσεις. Υπήρξαν, ωστόσο, ορισμένα θέματα, στα οποία μάλλον παρατηρείται σύγκλιση, παρά απόκλιση, μεταξύ των

---

⁴³ Στο ίδιο, σσ. 275-276.

⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 277-278.

⁴⁵ Στο ίδιο, σσ. 276-277.

μαρξιστικών και των βεμπεριανών θέσεων. Ο M. Weber, βέβαια, έδινε στο ταξικό φαινόμενο μικρή σημασία, σαν να μην αποτελεί κεντρικό γεγονός της πραγματικότητας, και εξ αυτού αναπτύσσει μια πρόθεση θεωρητικής σχηματοποίησης κατώτερης σειράς, για να χρησιμοποιηθεί αυτή σε άλλη στιγμή και, σε τελευταία ανάλυση, εργαλειακά. Έχει προσφέρει, ωστόσο, χρήσιμες και συστηματικές καταθέσεις, στον επιστημονικό διάλογο, για τις τάξεις και ιδίως για την καπιταλιστική τάξη.

Σε μια μάλλον γνωστή, στους ακαδημαϊκούς κύκλους και το ευρύτερο κοινό, επεξεργασία, ο συγγραφέας συμπεριλαμβάνει την τάξη, στο πλαίσιο της ανάλυσής του για την κατανομή της ισχύος σε μια κοινότητα. Η ισχύς σύμφωνα με τον συγγραφέα εκφράζεται βασικά ως οικονομική ισχύς, ως κοινωνική ισχύς ή ως γόητρο και ως πολιτική ισχύς. Κάθε τύπος ισχύος θεμελιώνει τις προϋποθέσεις αναγνώρισης των αντίστοιχων μορφών κοινωνικής ομαδοποίησης.

Στη συγκεκριμένη πραγμάτευση αναδεικνύονται τρεις βασικοί τύποι ομαδοποίησης. Αυτοί είναι η τάξη, η ομάδα status και το (πολιτικό) κόμμα. Η τάξη αντιπροσωπεύει, λοιπόν, μια σημαντική και ακέραια διαμόρφωση των κοινωνικών ομάδων. Οι τάξεις είναι εισοδηματικές ομάδες ατόμων που βρίσκονται στην ίδια ταξική κατάσταση. Η ταξική κατάσταση αφορά στο αποτέλεσμα της κατοχής των εισοδημάτων (συγκεκριμένης διαβάθμισης ποσών), δηλαδή στην προμήθεια αγαθών. Συνοδεύεται από την αίσθηση της απόκτησης μιας θέσης στον κοινωνικό βίο (και ενός συγκεκριμένου στυλ ζωής) και την αίσθηση της εσωτερικής ικανοποίησης (ή, αντίστροφα, την ανικανοποίητη αίσθηση), από το εισόδημα και τα αποτελέσματά του. Οι ομάδες γοήτρου

αντιπροσωπεύουν πληρέστερα και πιο ουσιαστικά την αυτοσυνείδηση της ενότητας και του κοινού στυλ ζωής. Η ομάδα γοήτρου αντιπροσωπεύει άλλοτε την ομάδα που διαθέτει ένα ιδιαίτερο κοινωνικό κύρος και άλλοτε μια διάκριση που απορρέει από μονοπωλιακά προνόμια. Συνδέεται συνήθως με προνόμια περί την ιδιοκτησία και την άσκηση εξουσίας. Οι κληρονομικές ομάδες status ταυτίζονται λίγο-πολύ με την προκαπιταλιστική κυβερνώσα τάξη. Η τρίτη μορφή ομαδοποίησης, με βάση την πολιτική ισχύ, είναι το πολιτικό κόμμα. Αυτό αντιπροσωπεύει την οργάνωση μιας ομάδας η οποία έχει πολιτικούς στόχους και σχεδιασμούς για να ασκήσει την εξουσία ή, διαφορετικά, την πολιτική κυριαρχία. Σύμφωνα με την άποψη του M. Weber, η τάξη και οι ομάδες γοήτρου επιδρούν από τα αντίστοιχα πεδία τους στο πολιτικό κόμμα. Ταυτόχρονα, η τάξη και οι ομάδες γοήτρου προσδιορίζονται και αυτές από την επίδραση του πολιτικού κόμματος.⁴⁶

Σε μια λιγότερο γνωστή επεξεργασία (ίσως και σκόπιμα παραμερισμένη) αναγνωρίζεται μια μορφή κοινωνικής δομής, η οποία είναι η «τάξη της αγοράς». Εκείνη η ταξική δομή προσδιορίζεται από το θετικό ή αρνητικό προνόμιο της άσκησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Σε αυτή την περίπτωση, η κοινωνική δομή υποδιαιρείται σε τρεις τάξεις: την ανώτερη ή προνομιούχο, την κατώτερη ή μη προνομιούχο και τη μεσαία. Η συγκεκριμένη μορφή κοινωνικής δομής ανταποκρίνεται περισσότερο σε ιστορικές περιόδους, στις οποίες κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, η οικονομία χαρακτηρίζεται από τις ελεύθερες συναλλακτικές σχέσεις, στην αγορά,

---

⁴⁶ M. Weber, *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, 1978, τ. II, σσ. 926-939.

και έχει ως κύριο γνώρισμα την εμπορευματοποίηση της εργασίας. Στο πλαίσιο της τάξης της αγοράς, στην ανώτερη και προνομιούχο τάξη εντάσσονται οι επιχειρηματίες, όπως οι έμποροι, οι βιομήχανοι, οι γαιοκτήτες επιχειρηματίες, οι τραπεζίτες, οι χρηματιστές, οι εκπρόσωποι των ελεύθερων επαγγελμάτων που βασίζουν την ικανότητά τους στην εκπαίδευση και οι εργαζόμενοι που βασίζονται στο μονοπώλιο κάποιας ειδικής ικανότητας.⁴⁷

Ο προσδιορισμός των αναλυτικών κατηγοριών της προνομιούχου τάξης του καπιταλισμού (της τάξης της αγοράς) συνυπάρχει (σε προγενέστερο έργο του αναλυτή) με την προσέγγιση των πνευματικών παραγόντων, οι οποίοι ως καταλύτες διαδραμάτισαν ρόλο επιταχυντή των οικονομικών δράσεων της καπιταλιστικής τάξης. Σημειώνει, λοιπόν, τις εκλεκτικές συγγένειες του προτεσταντισμού και του καπιταλιστικού πνεύματος. Αντιλαμβάνεται, πρώτον, πως στη λουθηρανική αντίληψη δίνεται πολύ μεγάλη σημασία στο «επάγγελμα» (beruf), το οποίο θεωρείται ισοδύναμο με μια θεϊκή αποστολή ή κλίση.⁴⁸ Το επάγγελμα αντιστοιχεί στον θεϊκό προορισμό «σε τρόπο ώστε η επαγγελματική εργασία είναι ένα ή, καλύτερα, το κατεξοχήν καθήκον που όρισε ο θεός».⁴⁹ Δεύτερον, πιστεύει πως το πιο σημαντικό καλβινικό δόγμα είναι αυτό της, από θεία χάρη, επιλογής, το οποίο, επίσης, έχει λουθηρανική προέλευση.⁵⁰ Σύμφωνα μ' αυτό το δόγμα, η βούληση του θεού είναι αυθαίρετη και επομένως και ο προορισμός του ανθρώπου στην

---

⁴⁷ M. Weber, *Economy and Society*, όπ.π., τ. I, σσ. 303-305. Στην ενδιάμεση τάξη εντάσσονται οι βιοτέχνες, οι αγρότες, οι επαγγελματίες και ορισμένοι υπάλληλοι. Στην κατώτερη τάξη εντάσσονται οι ειδικευμένοι, οι ημειδικευμένοι και οι ανειδίκευτοι εργάτες.

⁴⁸ M. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα τον καπιταλισμού*, Αθήνα, Gutenberg, 2000, σ. 69.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 75.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 86.

«επουράνια ζωή» είναι ανεξιχνίαστος για τον ίδιο τον άνθρωπο. Ένα μικρό μέρος των ανθρώπων έχει τη θεία χάρη, ενώ για τους υπόλοιπους είναι προκαθορισμένη η αντίθετη μοίρα.⁵¹ Η αντιστροφή του προκαθορισμού είναι αδύνατη και απ' αυτή την άποψη δεν υφίσταται ζήτημα σωτηρίας και δεν έχει αντικείμενο η μετάνοια.⁵² Παράλληλα, τρίτον, στην καλβινική θεολογία κυριαρχεί η θέση ότι ο κόσμος υπάρχει για να υπηρετεί τη δόξα του θεού. Οι καθηλωμένοι στη θεία θέληση άνθρωποι είναι υποχρεωμένοι να οργανώνουν τη ζωή τους, σύμφωνα με τις θείες επιταγές. Αυτό το δογματικό πλαίσιο διαμορφώνει μια νέα αντίληψη για την κοινωνική δραστηριότητα, η οποία πραγματοποιείται μόνο για τη μέγιστη δόξα του θεού και «το χαρακτήρα αυτό συνεπώς έχει και η επαγγελματική εργασία, που εξυπηρετεί την κοσμική ζωή του συνόλου».⁵³

Ο καθαγιασμός του επαγγέλματος στο καλβινικό δόγμα έχει και μια επιπλέον καθοριστική λειτουργία. Διαδραματίζει το ρόλο του μηχανισμού της συνεχούς επιβεβαίωσης της θεϊκής κλίσης και εύνοιας που ταυτόχρονα προσιωνίζεται την επουράνια μοίρα του ανθρώπου. Η σταθερή, μεθοδική και φιλόπονη άσκηση του επαγγέλματος και η συνεχής επαγγελματική επιτυχία⁵⁴ γίνεται, με αυτή την έννοια, η επιβεβαίωση του ανθρώπου ότι συγκαταλέγεται μεταξύ των εκλεκτών του θεού. Διερμηνεύοντας τη συναίρεση της σχετικής ρήσης του Αποστόλου Παύλου («ο μη εργαζόμενος μηδ' εσθιέτω») και των καλβινικών δογματικών θέσεων, ο M. Weber, θεωρεί ότι στην προτεσταντική λογική

---

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 89.

⁵² Στο ίδιο, σ. 91.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 94.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 102.

«η απροθυμία για εργασία είναι σύμπτωμα έλλειψης χάρης».⁵⁵ Η επιβεβαίωση, λοιπόν, μέσα από την ακούραστη επαγγελματική προσπάθεια, αυξάνει την αυτοπεποίθηση του ανθρώπου, καθώς αυξάνει τη βεβαιότητά του για τη σωτηρία.⁵⁶

Ο εγκόσμιος ασκητισμός ευνοεί τη σταθερότητα στην άσκηση του επαγγέλματος, τη διαρκή μέριμνα για τη βελτίωση των δεξιοτήτων, την ευσυνειδησία και τη συνεχή προσπάθεια για την αύξηση της απόδοσης. Αυτές οι πνευματικές προϋποθέσεις διαμορφώνουν ένα ικανό υπόστρωμα για την ανάπτυξη του κατάλληλου εργασιακού ήθους για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Η επίμονη ροπή για την αύξηση της απόδοσης είναι συμβατή με την κερδοσκοπική σκοπιμότητα.⁵⁷ Η συνεπής εργασιακή απόδοση συμβάλλει σταθερά στην επιδίωξη κέρδους και την απόκτηση πλούτου. Στο πλαίσιο της ίδιας λογική δεν είναι ανεκτές ούτε η νωθρότητα ούτε η επαιτεία.⁵⁸

Στην ίδια πνευματική αντίληψη, η συσσώρευση πλούτου δεν πρέπει να οδηγεί στην προσωπική ικανοποίηση μέσω της καταναλωτικής συμπεριφοράς και της εν γένει πολυτελούς ζωής.⁵⁹ Ο M. Weber υποστηρίζει πως «όταν ο περιορισμός της κατανάλωσης συνδυασθεί με την αποδέσμευση αυτής της αποκτηκτικής δραστηριότητας, το αναπόφευκτο πρακτικό αποτέλεσμα είναι φανερό: *σχηματισμός κεφαλαίου από τον ασκητικό εξαναγκασμό για αποταμίευση*. Οι περιορισμοί που μπήκαν στην καταναλωτική χρήση του πλούτου

---

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 138

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 97.

⁵⁷ Στο ίδιο, σσ. 140-143.

⁵⁸ Στο ίδιο, σσ. 142,155.

⁵⁹ Στο ίδιο, σσ. 148-149.

συνετέλεσαν φυσικά να τον αυξήσουν, κάνοντας δυνατή την παραγωγική επένδυση του κεφαλαίου». ⁶⁰ Η τελευταία ανάλυση συμπληρώνει τον κύκλο για τις πνευματικές προϋποθέσεις αμφότερων των δυνάμεων των αστών-καπιταλιστών και των μισθωτών εργατών που συμμετείχαν στη διαμόρφωση των εργασιακών και κοινωνικών συντεταγμένων του σύγχρονου καπιταλισμού. Στην ώριμη περίοδο, εκτιμά πως «οι θρησκευτικές ρίζες μαράθηκαν σιγά σιγά, παραχωρώντας τη θέση τους σε μια ωφελμιστική κοσμικότητα» ⁶¹ και τότε «ένα ειδικά αστικό επαγγελματικό ήθος πρόβαλε». ⁶²

Ο Μ. Weber δεν αναγνωρίζει ανάλογη με τους προτεστάντες ιδεολογική συνεισφορά του καθολικισμού στο καπιταλιστικό πνεύμα, ⁶³ ενώ εκτιμά ότι η εμπλοκή των Εβραίων με το εμπόριο του χρήματος και την τοκογλυφία αντιπροσωπεύει τον καπιταλισμό των απόκληρων και όχι τον έλλογο καπιταλισμό, όπως αναπτύχθηκε στο δυτικό κόσμο. ⁶⁴ Αμφότερες οι τοποθετήσεις είναι απόλυτες. Ιδιαίτερα, η δεύτερη, εκτός από απόλυτη, είναι και εξαιρετικά σκληρή.

Η ανάλυση του Μ. Weber, διατυπωμένη στην αρχή του εικοστού αιώνα, προξένησε μεγάλη εντύπωση και η γενική τάση των ακαδημαϊκών κύκλων ήταν να τήν θεωρήσει ευσταθή, από επιστημονική άποψη. Καμιά αντίρρηση, ότι αποτελεί μια πολύ καλά οργανωμένη επιστημονική επεξεργασία, η οποία καθιερώθηκε ως πρότυπο μιας συστηματικής μελέτης.

---

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 150.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 153.

⁶² Στο ίδιο, σ. 154.

⁶³ Στο ίδιο, σσ. 33-34.

⁶⁴ Μ. Weber, *General Economic History*, όπ.π., σ. 360.

Θέτει μια επιστημονική υπόθεση (ότι υπάρχουν οι εκλεκτικές συγγένειες μεταξύ προτεσταντισμού και καπιταλιστικού πνεύματος), την οποία εξυπηρετεί με συνέπεια και μια διεξοδική ατζέντα στη βάση των διαθέσιμων σε αυτόν ντοκουμέντων. Καταλήγει, τέλος, ότι υφίστανται οι σχετικές εκλεκτικές συγγένειες.

Υπάρχει, ωστόσο, ένα σοβαρό πρόβλημα. Δεν υφίστανται, εκτός των αρχικών παρατηρήσεων, καθόλου συστηματικά τεκμήρια και επομένως συγκεκριμένες υποδείξεις, ότι οι υποθέσεις του επιβεβαιώνονται σε όλη τη διάρκεια των τεσσάρων αιώνων από την έναρξη της θρησκευτικής μεταρρύθμισης και όχι απλώς εκ των υστέρων.

Στη διάρκεια του εικοστού αιώνα (συνεχίστηκαν, σε ένα βαθμό, και τον 21ο αιώνα) αναπτύχθηκαν ερευνητικές προσπάθειες, για την πολύ μεγάλη χρονική διάρκεια, σχετικά με την οικονομική ανάπτυξη, σε ολόκληρη τη γήινη σφαίρα. Τα αποτελέσματά τους γεννούν αμφιβολίες, για την ευστάθεια των πορισμάτων του M. Weber. Η οικονομική εξέλιξη μετά τη θρησκευτική μεταρρύθμιση και για τρεις αιώνες δείχνει να είναι γραμμική, χωρίς πολύ έντονες διαφοροποιήσεις, ανάμεσα σε προτεσταντικές και σε καθολικές χώρες ή περιφέρειες. Τα πράγματα αλλάζουν μετά τις αστικές επαναστάσεις, τη βιομηχανική επανάσταση και την από-αποικιοποίηση των χωρών της Λ. Αμερικής. Τότε ξεκινά μια διαδικασία, κατά την οποία οι χώρες με τις επαναστατικές εμπειρίες ξεχωρίζουν (όχι βέβαια ισόρροπα και ισοδύναμα), μετά τη θεμελίωση των νέων θεσμών. Από την αρχή και, ιδίως μετά από τα μέσα του δέκατου ενάτου αιώνα (με σφοδρότητα, μετά το 1870) εκτοξεύονται οι

μείζονες διαφοροποιήσεις⁶⁵ και παρουσιάζονται στο προσκήνιο οι μεγάλες οικονομικές δυνάμεις και της σημερινής εποχής.

Αν δώσουμε σημασία σε αυτά τα δεδομένα, δύσκολα θα κάνουμε αποδεκτές τις γενικευτικές απόψεις του M. Weber. Μία διάσταση είναι δυνατόν να παραμείνει ισχυρή από την προσέγγισή του. Αυτή η διάσταση αφορά, στην εκτίμηση ότι ο προτεσταντισμός διαδραμάτισε κάποιον (ενδεχομένως, όμως, ήσσονος σημασίας) ιδεολογικό ρόλο στη διαμόρφωση των γενικών όρων για τη διασκευή του καπιταλισμού και την επικράτησή του. Πιθανώς, να συνέτεινε στη θετική υποδοχή του, αλλά μάλλον δεν συνέβη κάτι θεαματικά πρόσθετο.

Ο M. Weber, σε όλες τις διαστάσεις του έργου του, μάς δίνει μια πλήρη αίσθηση, πως οι καπιταλιστές είναι επιχειρηματίες-εργοδότες, ως ιδιοκτήτες κερδοσκοπικών οικονομικών μονάδων. Είναι φιλόπονοι και έχουν συστηματική ροπή προς τη συσσώρευση κεφαλαίου και την επανεπένδυσή του στην παραγωγή. Αποτελούν, ταυτόχρονα, το πολύ μεγάλο μέρος της ανώτερης τάξης (στο πλαίσιο της «τάξης της αγοράς»), μαζί με ένα μέρος των ελεύθερων επαγγελματιών με ιδιαίτερα προσόντα (ιατροί, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι κ.ά.) και τα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων. Οι δύο τελευταίες κατηγορίες, είναι προφανές, ότι αποτελούν ένα ισχυρό μέρος είτε των ελεύθερων επαγγελματιών είτε των μισθωτών, στο πλαίσιο της απασχόλησης.

---

⁶⁵ Πβ., Groningen Growth and Development Centre (GGDC), *Maddison Project Database (MPD) 2020*, Economics Department of the University of Groningen, <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2020>. J. Bolt, J. Luiten van Zanden, “Maddison style estimates of the evolution of the world economy. A new 2020 update”, *The Maddison Project*, Maddison-Project Working Paper WP-15, 2020 (October).

1.5 Ο W. Sombart για τους Καπιταλιστές

Ο W. Sombart, είναι μια από τις πιο χαρακτηριστικές φιγούρες της γερμανικής διάνοησης του 20ού αιώνα. Το ευρύτατο έργο του: *Ο σύγχρονος καπιταλισμός* (1902-1927) ήταν στην εποχή της δημοσίευσης και τα επόμενα χρόνια αντικείμενο συζήτησης από τους θεωρητικούς και, ιδίως, τους ακαδημαϊκούς κύκλους. Οι αποκρυσταλλώσεις των πιο σημαντικών απόψεων του περιλαμβάνονται στη ανάλυση, για τον *Αστό* (1913).⁶⁶

Ο W. Sombart, στον *Αστό*, επικεντρώνει στις πνευματικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις της γέννησης του σύγχρονου καπιταλισμού. Το αντικείμενο δηλαδή είναι η ανάλυση του καπιταλιστικού πνεύματος. Η θέση του είναι ότι το καπιταλιστικό πνεύμα γέννησε τον καπιταλισμό. Το οικονομικό πνεύμα μπορεί να κατανοηθεί, ως το σύνολο των ψυχικών και πνευματικών στοιχείων, το οποίο, ως τέτοιο, εμφανίζεται στην οικονομική ζωή. Το οικονομικό πνεύμα χειραγωγεί τις μορφές της κοινωνικής οργάνωσης και, πιο συγκεκριμένα, την οικονομική συμπεριφορά, τη δράση και την οργάνωση, μαζί με τη δυναμική της αναμόρφωσής τους. Το καπιταλιστικό πνεύμα προήλθε από το προκαπιταλιστικό πνεύμα (ο συγγραφέας έχει τη θέση πως «από ένα άλλο, ας το ονομάσουμε προσωρινά προκεφαλαιοκρατικό πνεύμα, αποκρυσταλλώθηκε το κεφαλαιοκρατικό»)⁶⁷. Επομένως οι πνευματικοί και οι ιδεολογικοί συντελεστές προηγούνται της καπιταλιστικής πραγματικότητας. Όταν, όμως σχηματίζεται η καπιταλιστική οργάνωση

---

⁶⁶ W. Sombart *Ο Αστός Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 19.

γίνεται και η ίδια δημιουργός του καπιταλιστικού πνεύματος.⁶⁸

Ο αστός είναι ο επιχειρηματίας-εργοδότης του καπιταλισμού. Ο καπιταλισμός αντιπροσωπεύει το οικονομικό σύστημα της απόκτησης και της κερδοθηρίας.⁶⁹ Το καπιταλιστικό πνεύμα, θεωρείται ότι προέρχεται από την αρχέγονη τάση του ανθρώπου, για τη χρυσολατρεία και τη φιλοχρηματία.⁷⁰

Ο σχηματισμός του καπιταλιστικού πνεύματος πραγματοποιήθηκε με μια σταδιακή και τυχαία μετάλλαξη, των παλαιότερων μορφών σύνθεσης των ψυχικών και πνευματικών στοιχείων του οικονομικού βίου. Βασική έκφραση του καπιταλιστικού πνεύματος είναι το επιχειρηματικό πνεύμα. Το επιχειρηματικό πνεύμα είχε αναπτυχθεί ήδη, κατά την προκαπιταλιστική φάση, από τους ισχυρούς και τους κυρίαρχους οι οποίοι χρησιμοποίησαν παντοειδή μέσα, κυρίως βίαια, για την απόκτηση χρηματικού πλούτου.⁷¹ Η δυναμική τους θα οδηγήσει σε κατακτήσεις και αναζήτηση πλούτου στα υπερπόντια ταξίδια, όπως και στο σχηματισμό αποικιών, οι οποίες θα αποτελέσουν φυτώρια του καπιταλιστικού πνεύματος. Ως αρχικές εκδοχές της επιχείρησης, ο W. Sombart καταγράφει την πολεμική επιχείρηση, τη μεγάλη γαιοκτησία, το κράτος και την εκκλησία.⁷² Έχει ενδιαφέρον ότι προσδιορίζει ως κρίσιμους μεταβατικούς συντελεστές προς τον τύπο της κεφαλαιοκρατικής αποκρυστάλλωσης, τους πειρατές, τους φεουδάρχες, τους γραφειοκράτες, τους κερδοσκόπους και τους εμπόρους. Έχει

---

⁶⁸ Στο ίδιο, σσ. 349-350.

⁶⁹ Στο ίδιο, σσ. 19-20. Αντιλαμβάνεται ότι η προκαπιταλιστική φάση χαρακτηρίζεται από την οικονομία της κατανάλωσης ή της δαπάνης.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 361.

⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 77-113.

⁷² Στο ίδιο, σσ. 70-76.

σημασία ο ισχυρισμός του πως οι κερδοσκόποι, ως εκπονητές κερδοθηρικών σχεδίων, συνεργάστηκαν τόσο με κατόχους χρήματος όσο και με τους γαιοκτήτες.⁷³

Κρίνει, ότι η τάση για την ανάπτυξη του επιχειρηματικού πνεύματος μεταλαμπαδεύτηκε σταδιακά στα λαϊκά στρώματα που υποκαθιστούν τον βίαιο πλουτισμό, με έναν ειρηνικό τρόπο και με βασικό στοιχείο του τη διαπραγμάτευση.⁷⁴ Η διαδικασία αυτή γίνεται σταθερή και αποκτά ορθολογικά χαρακτηριστικά τα οποία εξειδικεύονται στη συνετή διαχείριση, την φερεγγυότητα, την ανάπτυξη του λογιστικού πνεύματος (και των αντίστοιχων τεχνικών της) και την αποταμίευση. Η συγκεκριμένη κατατομή του διαπραγματευτή, η οποία χαρακτηρίζει αρχικώς τον αστό-έμπορο, αναπτύχθηκε γρηγορότερα, κατά την εκτίμησή του συγγραφέα, σε ορισμένους λαούς όπως τους Ετρούσκους, τους Φρίσους και τους Εβραίους.⁷⁵ Δίνει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο τον οποίο διαδραμάτισαν οι Εβραίοι, ως καταλύτες, για την χωρίς όρια ανάπτυξη της κερδοθηρίας.

Θεωρείται, επιπρόσθετα, ότι καταλυτικό ρόλο για τη διαμόρφωση του καπιταλιστικού πνεύματος διαδραμάτισαν οι αιρετικοί, μέσα όμως στο πλαίσιο της θρησκευτικότητας που είχε προηγουμένως επιβάλλει ο καθολικισμός. Εκτιμά, κατ' αυτήν την έννοια, ότι και ο καθολικισμός είναι μία από τις πηγές της ηθικής στάσης που αναπτύσσεται στο καπιταλιστικό πνεύμα.⁷⁶

Η ανάλυσή του συντείνει στην άποψη ότι τα στοιχεία που κατά την

---

⁷³ Στο ίδιο, σσ. 99-104.

⁷⁴ Στο ίδιο, σσ. 115-116, 136-139.

⁷⁵ Στο ίδιο, σσ. 215-226.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 362.

ιστορική πορεία είχαν αναπτυχθεί στον ήρωα και στον έμπορο-αστό συμπυκνώνονται εντέλει στον τύπο του αστού-καπιταλιστή. Συμβαίνει, με βαθμιαία υποχώρηση του ηρωικού στοιχείου και αντίστοιχη ενίσχυση του ορθολογισμού.⁷⁷

Οι προϋποθέσεις που συνέτειναν στην τελική διαμόρφωση του καπιταλιστικού πνεύματος σχετίζονται με όλες τις ιστορικές συνθήκες, τις οποίες περιγράφει. Σ' αυτές εντάσσονται τόσο η (γερμανό-ρομανικής προέλευσης) επιστήμη της φύσης, που είναι προϋπόθεση της τεχνικής, όσο και η σύνθεσή της με τη λειτουργία του χρηματιστηρίου, το οποίο πιστεύει πως γεννήθηκε από το εβραϊκό πνεύμα. Η σύνθεση αυτή και ιδίως η δυναμική του χρηματιστηρίου διαμόρφωσε τους ανοικτούς και δίχως όρια ορίζοντες για την καπιταλιστική ανάπτυξη.

Κατά την τελική φάση χαλάρωσαν και στη συνέχεια καταργήθηκαν όλες οι ηθικές δεσμεύσεις, που είχαν επιβληθεί από τα διαφορετικά δόγματα στους χριστιανικούς λαούς.⁷⁸ Η δημιουργία του δραστήριου οικονομικού ανθρώπου, του φορέα της αμείλικτης κερδοθηρίας, ήταν γεγονός και χάραξε την τροχιά της συνεχούς ανάπτυξης του καπιταλισμού.

Το δημιούργημα της αποκρυστάλλωσης του καπιταλιστικού πνεύματος είναι ο αστός νέου τύπου, δηλαδή ο αστός-καπιταλιστής, σε αντιδιαστολή προς τον προκαπιταλιστικό τύπο αστού. Ο καπιταλιστικός τύπος αστού είναι ένας ατομιστής κερδοσκόπος ο οποίος έχει αποβάλει κάθε στοιχείο ηθικής δέσμευσης.

Ο αστός καπιταλιστής παρομοιάζεται με ένα παιδί. Κρίσιμο

---

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 361.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 362.

στοιχείο για την αντίληψη του αστού, είναι η ροπή προς την ποσοτική αξιολόγηση και ο θαυμασμός κάθε μετρήσιμου μεγέθους, το οποίο ευθέως αντανακλάται στην υψηλή εκτίμησή του για το εύρος του χρηματικού πλούτου.⁷⁹

Ο αστός είναι ταχυκίνητος, προκειμένου να τελεσφορήσει κάθε επιχειρηματικό εγχείρημά του. Δεν αρκεί κάτι να αποδίδει, αλλά πρέπει να πραγματοποιηθεί γρήγορα. Σ' αυτή την ταχυκίνησια αποδίδεται η μανία για τα «ρεκόρ» και ο ανταγωνισμός που αναπτύσσεται γενικά σε κάθε μορφή οικονομικής δράσης.⁸⁰ Ο αστός-καπιταλιστής έχει έντονο ενδιαφέρον για ό,τι είναι πρωτόγνωρο. Αυτό αποτυπώνεται στη μανία για την πρωτοτυπία, τις εφευρέσεις, τις καινοτομίες ή ακόμα και για την ταχεία αλλαγή στη μόδα.⁸¹

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο αστός θέλει να εξουσιάζει τη φύση, τα πράγματα, τις διαδικασίες και τους ανθρώπους· αυτή είναι η εκδήλωση του αισθήματος της υπεροχής και της ευθείας δοκιμασίας της προσωπικής ισχύος των σημερινών αστών. Αυτή η τάση αποκρυσταλλώνεται ως έκδηλη αίσθηση κυριαρχίας επί των άλλων. Ο αστός απολαύει της ισχύος για τη διοίκησης χιλιάδων ανθρώπων, που βρίσκονται στη δούλεψή του, και ικανοποιείται από την επιβολή των τεχνικών καθυπόταξης των δυνάμεων της φύσης.⁸²

Τα παλαιότερα συστατικά του αστού, η επεκτατικότητα, η οργανωτικότητα, η κερδοσκοπία, η τάση να λογαριάζει, διευρύνονται, εκλεπτύνονται και καθυποτάσσονται στη διαπραγματευτική ικανότητα

---

⁷⁹ Στο ίδιο, σσ. 180-181.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 182.

⁸¹ Στο ίδιο, σσ. 182-183.

⁸² Στο ίδιο, σ. 183.

του αστού καπιταλιστικού τύπου. Η δραστηριότητα του αστού καθορίζεται, αποκλειστικά, από τον ορθολογισμό, που σαρώνει κάθε ίχνος της προγενέστερης παραδοσιοκρατίας. Η αποδοτικότητα κρίνεται από την παραγωγή αποκλειστικά ανταλλακτικών αξιών, ενώ η χρησιμότητα των προϊόντων για τον καταναλωτή και η ικανοποίηση του τελευταίου είναι αδιάφορη. Η προσοχή του αστού-καπιταλιστή απ' αυτή την άποψη στρέφεται προς τη μαζικότητα της παραγωγής και τη μεγάλη αύξηση του κύκλου εργασιών, η οποία προσδιορίζει και το εύρος της κερδοφορίας. Η ανάγκη του για τη συνεχή αύξηση των πωλήσεων τον κάνει να διερευνά τρόπους για την αύξηση της πελατείας του και για να ερεθίζει την προσοχή ή την καταναλωτική επιθυμία της, η οποία όμως δεν αφορά στην ποιότητα. Αναπτύσσει συνεχώς την τάση της συμπίεσης του κόστους παραγωγής και διάθεσης των εμπορευμάτων του.⁸³

Διαμορφώνει την τάση του έντονου ανταγωνισμού, του αποκλεισμού και της καταστροφής των ανταγωνιστών του, δίχως να φέιδεται θεμιτών ή αθέμιτων μέσων. Η αδίστακτη κερδοσκοπία γίνεται κανόνας.⁸⁴

Οι βασικές αστικές αρετές της φιλοπονίας, της εξοικονόμησης, της εντιμότητας, της φερεγγυότητας μεταβολίζονται σε μια νέα αποκρυστάλλωση. Η έντονη εργατικότητα του νέου τύπου αστού-επιχειρηματία δεν συστοιχίζεται με μια προσωπική αρετή. Λειτουργεί σχεδόν αυτόματα ως αποτέλεσμα του μηχανισμού της επιχείρησης και της οικονομίας. Ο αστός είναι φιλόπρονος, επειδή κάτι τέτοιο επιβάλλεται από τις οικονομικές συνθήκες. Η εξοικονόμηση δεν αφορά στην ατομική

---

⁸³ Στο ίδιο, σσ. 186-189.

⁸⁴ Στο ίδιο, σσ. 188-189.

συμπεριφορά του επιχειρηματία στην ιδιωτική σφαίρα, αλλά ισχύει απόλυτα στην οικονομική διαχείριση της επιχείρησης. Ο αστός μπορεί να απολαύει μια πολυτελή ζωή. Ταυτόχρονα, είναι αναγκασμένος να τηρεί την εξαιρετικά σφικτή οικονομική αντιμετώπιση της επιχείρησής του. Τα ίδια συμβαίνουν για τη φερεγγυότητα των επιχειρήσεων. Η φερεγγυότητα θεωρείται δεδομένη και αυτονόητη για μια μεγάλη επιχείρηση, αλλά δεν ταυτίζεται με την ατομική συμπεριφορά του επιχειρηματία στην ιδιωτική ζωή του. Ο W. Sombart παρατηρεί, ότι όλα τα προηγούμενα αφορούν στις μεγάλες επιχειρήσεις. Στους μικρομεσαίους επιχειρηματίες υπάρχουν αναλογίες με τις προηγούμενες φάσεις του καπιταλισμού, όταν δεν είχαν μεταβληθεί αυτές οι προσωπικές αστικές αρετές σε αντικειμενικά χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων (με συνέπεια να διαχωριστούν από την προσωπική κατατομή του καπιταλιστή επιχειρηματία).⁸⁵

Ο W. Sombart είναι βέβαιος ότι ο καπιταλισμός θα συνεχίσει ακλόνητος, να επεκτείνεται, βασισμένος στην ακόρεστη κερδοθηνία. Τίποτα δεν μπορεί να τον εμποδίσει, πραγματικά. Τίποτα, εκτός από τον ίδιο το δημιουργό του, δηλαδή τον αστό-καπιταλιστή. Κινδυνεύει, κάθε φορά που αποκτά αριστοκρατικές συμπεριφορές και χάνει το δυναμισμό του. Κινδυνεύει, όμως, μόνο από τον ίδιο τον εαυτό του. Η καταστροφή του είναι υπόθεση που θα οφείλεται στον αταβισμό του και στα δημιουργήματά του.

Στην εποχή της γραφής, ο W. Sombart αναγνωρίζει στους γραφειοκράτες των επιχειρήσεων (δηλαδή τα διευθυντικά στελέχη) τους πιο σοβαρούς αντιπάλους για την κυριαρχία του καπιταλιστή. Εξηγεί, ότι

---

⁸⁵ Στο ίδιο, σσ. 190-193.

είναι επίφοβοι για τον αστό, καθώς «ό,τι αφήνει ο εισοδηματίας το αρπάζει ο γραφειοκράτης»,⁸⁶ καθώς σε μια γιγάντια επιχείρηση «το επιχειρηματικό πνεύμα έχει εκμηχανισθεί» ... και ... «δεν απομένει πια χώρος για το κεφαλαιοκρατικό πνεύμα».⁸⁷

Η κομψή και αναλυτική διαχείριση του W. Sombart, στην ουσία, δεν αφίσταται από τις διατυπωμένες με κραυγαλέο τρόπο παρατηρήσεις του Th. Veblen. Ο W. Sombart επιβεβαιώνει τις προκαταβολές της βιαιότητας, της αυθαιρεσίας και, σε ορισμένες περιπτώσεις, της ληστρικής, ως στοιχεία τα οποία διαμόρφωσαν, στη μακρά διάρκεια, το επιχειρηματικό και στη συνέχεια το καπιταλιστικό πνεύμα. Μεσολάβησαν, εντούτοις, οι ηθικοί και οι ιδεολογικοί προσδιορισμοί, οι οποίοι επιβλήθηκαν από τα χριστιανικά δόγματα (τόσο από τον καθολικισμό όσο και τα προτεσταντικά δόγματα) και ανασχημάτισαν εκείνες τις αρχικές προκαταβολές στις ιδιότητες των αστικών στρωμάτων. Η συμβολή των Εβραίων εδραίωσε τόσο το χρήμα ως αυτοτελή αξία όσο και τη διαπραγμάτευση των αξιόγραφων στα χρηματιστήρια. Η εκκοσμίκευση των θρησκευτικής προέλευσης αξιών του καπιταλιστικού πνεύματος και της αντίστοιχης επιχειρηματικής πράξης διαμόρφωσε τα περιθώρια της δράσης, μέσω των θεσμών, αλλά αποδέσμευσε τους καπιταλιστές-επιχειρηματίες από κάθε ηθικό περιορισμό. Υπό μία έννοια, ο W. Sombart θα μπορούσε να εκτιμηθεί, πως θεωρεί άλλες σύγχρονες του αντιλήψεις, όπως εκείνη του M. Weber, σαν μια προσπάθεια «αγιοποίησης» των αστών-καπιταλιστών, η οποία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματική κατατομή τους. Είναι

---

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 363.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 364.

αδιαμφισβήτητο, στην συγκεκριμένη θεώρηση, πως οι αστοί
καπιταλιστές είναι επιχειρηματίες-εργοδότες και, μάλιστα, μεγάλης
κλίμακας.

1.6 Ο V. Pareto και η Κοινωνιολογία των Ελίτ

Ο V. Pareto αντιπροσωπεύει μια κοινωνιολογία που έχει στο κέντρο της το άτομο.⁸⁸ Τα άτομα διαμορφώνουν την κοινωνία, αντίθετα από την κοινωνιολογία του E. Durkheim. Το σημαντικό ζήτημα για την κοινωνιολογία του V. Pareto είναι η κοινωνική ισορροπία. Η αναζήτηση της ισορροπίας σχεδόν ταυτίζεται με την αξίωση για την κοινωνική διατήρηση. Για να τό θέσουμε πιο κοντά στην πραγματικότητα που εκφράζει (κατά την εκτίμησή μας) τον αναλυτή: η διατήρηση πραγματοποιείται, διά της επιδίωξης της ισορροπίας, με τις μικρότερες δυνατές τροποποιήσεις (ή μεταρρυθμίσεις) των κοινωνικών πραγματικοτήτων.

Η κοινωνία προσδιορίζεται από την έντονη και παντοτινή ιεραρχία των ανώτερων και των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Έτσι διαμορφώνεται και έτσι πρέπει να είναι η πραγματικότητα. Οι βιολογικής προέλευσης προσδιορισμοί καθορίζουν τη θέση αλλά και τις πράξεις των ατόμων και των τάξεων. Οι στάσεις και οι συμπεριφορές τους δεν έχουν έλλογες, αλλά μη έλλογες, αιτίες. Η ερμηνευτική τοποθέτηση του αναλυτή είναι να συστηματοποιήσει, ακριβώς, αυτές τις μη έλλογες

---

⁸⁸ V. Pareto, *Traité de sociologie générale*, L' École Dominique-Racine, Chicoutimi, Québec. 2003 (le 10 décembre). [Édition française par Pierre Boven, Traduit de l'Italien. 1re édition, 1917, Paris - Genève : Librairie Droz, 3e tirage français, 1968, Collection: Travaux de droit, d'économie, de sociologie et de sciences politiques, no 65]. [Un document produit en version numérique par Mme Marcelle Bergeron, bénévole, professeure à la retraite de l'École Dominique-Racine de Chicoutimi, Québec]. Πέραν της γενικής τοποθέτησης του συγγραφέα, η οποία είναι διάχυτη σε όλο το έργο, πρέπει να δοθεί σημασία στη θέση του, στην παράγραφο (= §) 2079 (σ. 1519 της ψηφιακής έκδοχής της έκδοσης) και την § 2105 (σ. 1527 της ψηφιακής έκδοσης).

αιτίες των κοινωνικών συμπεριφορών.⁸⁹

Ο V. Pareto έχει αρνητική άποψη για την λειτουργία της δημοκρατίας (ιδίως στην ιταλική περίπτωση), η οποία θεωρείται ανάλογη των υποκριτικών ή προσχηματικών πολιτικών πρακτικών και είναι έμφορτη από την ιδιοτέλεια των πολιτικών στελεχών (με βασικό εργαλείο τη διαφθορά). Χαρακτηρίζει αυτές, τις εικονιζόμενες ως προσχηματικές μορφές οργάνωσης, δημαγωγικές πλουτοκρατίες.⁹⁰

Από την ανάλυσή του γίνεται αισθητό, ότι προτιμά τα αυταρχικά καθεστώτα. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου, η θεωρία του αξιοποιήθηκε από τις φασιστικές πολιτικές δυνάμεις. Δεν πρέπει να λησμονηθεί, ακόμη, η προσωπική επικοινωνία του με τις φασιστικές ιδέες. Ιδίως τα άρθρα που δημοσίευσε στην επίσημη φασιστική επιθεώρηση, επιβεβαιώνουν, πέραν άλλων τυπικών ή θεσμικών ενδείξεων, την συμπόρευσή του με την πρώιμη φασιστική διακυβέρνηση της Ιταλίας.

Η μη έλλογη ανθρώπινη δράση, σύμφωνα με τον στοχαστή, εξαρτάται από την καθοριστική επίδραση των καταλοίπων και των παραγώγων, που με τη σειρά τους είναι εκφράσεις των συναισθημάτων και ενστίκτων. Τα κατάλοιπα είναι οι αποτυπώσεις (σαν να πρόκειται για τις ενδείξεις της βαθμονόμησης του πυρετού σε ένα θερμόμετρο) των ενστίκτων και των συναισθημάτων στην (τη μη-έλλογη) κοινωνική συμπεριφορά.⁹¹

Διακρίνει έξι κατηγορίες καταλοίπων: I) Το κατάλοιπο του ενστίκτου των συνδυασμών, II) Η διατήρηση των συνόλων, III) Η

---

⁸⁹ V. Pareto, *Traité de sociologie générale*, όπ.π., § 642 (σ. 361 της ψηφιακής έκδοσης).

⁹⁰ Στο ίδιο, § 2257 (σσ. 1600-1601 της ψηφιακής έκδοσης).

⁹¹ Στο ίδιο, § 875 (σ. 481 της ψηφιακής έκδοσης).

ανάγκη εκδήλωσης των συναισθημάτων, μέσω εξωτερικών πράξεων, IV)
Η κατηγορία των καταλοίπων που έχουν σχέση με την κοινωνικότητα,
V) Το κατάλοιπο που σχετίζεται με την ανθρώπινη ακεραιότητα,
VI) Τα σεξουαλικά κατάλοιπα.⁹²

Δίνει ιδιαίτερη σημασία στις δύο πρώτες κατηγορίες, οι οποίες μάλιστα διαδραματίζουν τον κείριο ρόλο στην ανάλυση των υποδειγμάτων εξουσίας, τον προσδιορισμό των ελίτ και την κυκλοφορία τους (δηλαδή την εναλλαγή τους στην εξουσία). Τα κατάλοιπα της πρώτης και της δεύτερης κατηγορίας μπορούν να κατανοηθούν και ως αντίθετα μεταξύ τους. Η πρώτη κατηγορία αφορά βασικά την τάση των ανθρώπων για αλλαγή και ταυτόχρονα την τάση σύνθεσης και δικαιολόγησης των αντιφατικών και των μη έλλογων δράσεων. Είναι ουσιαστικά η κινητήρια δύναμη που ωθεί σε πνευματική πρόοδο, σε πολιτιστικά επιτεύγματα και σε ανάπτυξη των επιστημών.⁹³ Το κατάλοιπο της διατήρησης των συνόλων, αντίθετα, είναι η τάση διατήρησης όσων συνδυασμών έχουν ήδη διαμορφωθεί. Ευνοεί το συντηρητισμό, το σεβασμό της παράδοσης και των καθιερωμένων ηθών. Είναι το κατάλοιπο, το οποίο επιβοηθά την κοινωνική σταθερότητα και την αποκατάσταση των ηθικών προτύπων, καθώς προσδιορίζει την εντιμότητα, ως κρίσιμο παράγοντα για την κοινωνική συμπεριφορά.⁹⁴

Τα παράγωγα αντιπροσωπεύουν, στην ιδιόμορφη νοηματοδότηση του V. Pareto, την ιδεολογία ή την προσδοκία δικαίωσης κάποιας θεωρητικής άποψης. Στην ουσία αποτελούν τις ενδιάμεσες λεκτικές

---

⁹² Στο ίδιο, § 888 (σσ. 484-487).

⁹³ Στο ίδιο, § 889-990 (σ. 487 και επόμενες).

⁹⁴ Στο ίδιο, § 991-1088 (σ. 524 και επόμενες).

διατυπώσεις, μέσω των οποίων οι ομάδες δίνουν κάποιο κατ' επίφαση λογικό περιεχόμενο, σε ορισμένες πραγματικότητες ή πράξεις (εννοείται, ότι οι πράξεις αυτές δεν έχουν το λογικό περιεχόμενο που τούς αποδίδεται). Είναι στην ουσία μια αντιπαραβολή και υπόδειξη θεάσεων, ανάμεσα στον τρόπο που παριστάνουν οι πράττοντες την πραγματικότητα και στην αυθεντική πραγματικότητα. Τα παράγωγα μοιάζουν με το ψευδεπίγραφο νόημα ή τη σκόπιμη ψευδολογία.⁹⁵

Οι κατηγορίες των παραγώγων⁹⁶ είναι τέσσερις: α) Η κατηγορία των «απλών βεβαιώσεων», που αναφέρονται στο στόχο για την παθητική αποδοχή, από τους αδύναμους των απόψεων και των εκδηλώσεων των συναισθημάτων των φορέων του λόγου.⁹⁷ β) Η δεύτερη κατηγορία αφορά στην επιβολή απόψεων στους αδύναμους, με την επίκληση κάποιας *αυθεντίας* και των παραδόσεων ή των εθίμων.⁹⁸ γ) Η τρίτη κατηγορία αφορά στην επίκληση της ανάγκης συμμόρφωσης σε αφηρημένους νομικούς κανόνες ή στην χρησιμοποίηση του φόβου έναντι των μεταφυσικών όντων και των υπερφυσικών οντοτήτων.⁹⁹ δ) Η τέταρτη κατηγορία είναι τα παράγωγα των λεκτικών αποδείξεων, τα οποία αντλούν την πειστική τους δύναμη από αμφίβολης ισχύος (ίσως και εντελώς αναπόδεικτες) αποδείξεις.¹⁰⁰

Ο στοχαστής πιστεύει, πως είναι δεδομένη η διαφοροποίηση της κοινωνικής συγκρότησης σε κοινωνικές τάξεις ή κάστες.¹⁰¹ Θεωρεί, ότι

---

⁹⁵ Στο ίδιο, § 1397 (σ. 1011).

⁹⁶ Στο ίδιο, § 1419 (σσ. 1020-1021).

⁹⁷ Στο ίδιο, § 1420 (και συνολικά § 1420-1433, σσ. 1021-1022 και επόμενες).

⁹⁸ Στο ίδιο, § 1434-1463 (σσ. 1025-1026 και επόμενες).

⁹⁹ Στο ίδιο, § 1464-1542 (σ. 1035 και επόμενες).

¹⁰⁰ Στο ίδιο, § 1543-1686 (σ. 1116 και επόμενες – Κεφάλαιο: X).

¹⁰¹ Στο ίδιο, § 2025 (σ. 1442).

το φαινόμενο της πάλης των τάξεων είναι υπαρκτό, αλλά εκτιμά ότι είναι πολύ πιο έντονο μεταξύ ομάδων των επιχειρηματιών.¹⁰²

Ένα πρώτο στοιχείο της προσέγγισης είναι μια ταξινομική αντίληψη της κοινωνικής δομής, που αντιστοιχεί σε πολλαπλούς τύπους κοινωνικής ιεράρχησης, ανάλογα με τις αντανάκλασεις των καταλοίπων. Κάποιο άτομο μπορεί να ανήκει σε διαφορετικές τάξεις, ταυτόχρονα ή σε κάποιες στιγμές του βίου του (μεταξύ αυτών, στην κυβερνητική ή τη μη-κυβερνητική ελίτ), από την άποψη της πολιτικής ή της οικονομικής του κατηγοριοποίησης.¹⁰³ Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι στο πλαίσιο κάθε συγκεκριμένης κατηγοριοποίησης αναγνωρίζεται ένα δίπολο, στο οποίο η ιεράρχηση είναι ανάμεσα στην ελίτ, που είναι η ανώτερη τάξη, και σε όσους αποτελούν την κατώτερη τάξη, ανάλογα με την επίδοση των ατόμων στον τομέα της δραστηριότητάς τους.¹⁰⁴ Αυτός ο διαχωρισμός των κοινωνικών ομάδων, σε κάποιες που υπερέχουν και σε κάποιες που υστερούν έναντι των πρώτων, μπορεί να κατανοηθεί ως ένας γενικός ορισμός των ελίτ. Αυτός ο ορισμός των ελίτ δεν παραμένει και ο σημαντικότερος, καθώς λειτουργεί, ως αναβαθμός, για να προσεγγίσει την έννοια της πολιτικής και οικονομικής ελίτ.

Σύμφωνα με τον V. Pareto, υφίσταται ένας διαχωρισμός της κοινωνίας σε δύο βασικές ομάδες, στην κατώτερη τάξη, δηλαδή την ομάδα που δεν είναι ελίτ ή που είναι «ξένη στην ελίτ», και στην ανώτερη τάξη, δηλαδή αυτή που είναι η ελίτ.¹⁰⁵ Αυτή η βασική και, ανώτερης μορφής, διαφοροποίηση είναι η διαφοροποίηση μεταξύ κυβερνώντων και

---

¹⁰² Στο ίδιο, § 2235 (σσ. 1588-1589, 1589-1590).

¹⁰³ Στο ίδιο, § 2025 (σ. 1442).

¹⁰⁴ Στο ίδιο, § 2026, § 2027 (σ. 1443).

¹⁰⁵ Στο ίδιο, § 2034 (σ. 1445).

κυβερνωμένων.¹⁰⁶ Η θεμελιώδης αυτή διαφοροποίηση των μελών της κοινωνίας ήδη προσδιορίζει σαφώς, αν και σε αδρές γραμμές, την προαποδοχή του V. Pareto ότι η μεγάλη μάζα της κοινωνίας δεν συμμετείχε, δεν συμμετέχει και δεν θα συμμετέχει στη διακυβέρνηση της κοινωνίας. Είναι αντίθετα προορισμένη να αποδέχεται παθητικά τη διακυβέρνηση των ελίτ.

Η ανώτερη τάξη με τη σειρά της αποτελείται από δύο ομάδες, την κυβερνητική ελίτ και τη μη κυβερνητική ελίτ.¹⁰⁷ Η ελίτ, μια μειονότητα της κοινωνίας, είναι προορισμένη να ασκεί την εξουσία. Η κατάσταση αυτή μοιάζει απaráλλακτη και διϊστορική χωρίς δυνατότητες διεξόδου από αυτό το γεγονός, για τις κατώτερες τάξεις.

Από το σημείο αυτό και μετά δεν ασχολείται καθόλου με την κατάσταση ή τις δυνατότητες των κατώτερων τάξεων, παρά παρεμπιπτόντως και μόνον για την παθητική υποδοχή των δράσεων των ελίτ. Πραγματοποιεί αντίθετα την ακτινογράφιση των ελίτ και της εναλλαγής τους ή άλλως της κυκλοφορίας τους, που είναι στην ουσία της η ανάλυση των συνιστωσών του συστήματος κυριαρχίας και ιδίως των δυνάμεων που συμμετέχουν στο σύστημα πολιτικής εξουσίας.

Η αναγνώριση ότι οι ελίτ είναι, περίπου φυσικά, οι ομάδες που κυβερνούν την κοινωνία περιορίζει το εύρος της κοινωνιολογικής ανάλυσης στα όρια των κυβερνητικών τάξεων. Αυτή όμως η τοποθέτηση δεν απομακρύνεται από την έννοια της αντιπαράθεσης και της διαμάχης, καθώς δίνει την αίσθηση πως η διαδικασία αποκρυστάλλωσης των μορφών διακυβέρνησης κρίνεται από την επικράτηση της μιας ή της

---

¹⁰⁶ Στο ίδιο, § 2047 (σ. 1447).

¹⁰⁷ Στο ίδιο, § 2034 (σ. 1445).

άλλης ομάδας των ελίτ.

Στην ουσία θεωρεί ότι δεν υπάρχει μια σταθερή διάκριση ανάμεσα στη συνεχώς κυβερνητική και στη διαρκώς μη-κυβερνητική ελίτ. Οι δύο αυτές ομάδες αντίθετα εναλλάσσονται συνεχώς στη διακυβέρνηση διαμορφώνοντας και αντίστοιχα τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ισορροπίας. Η εναλλαγή των ελίτ στη διακυβέρνηση, δηλαδή η κυκλοφορία τους, είναι χαρακτηριστική των συστημάτων εξουσίας.¹⁰⁸ Η εναλλαγή στην ουσία καθορίζεται από τα χαρακτηριστικά των δύο ελίτ. Σε αυτήν τη δυναμική διαδικασία εναλλαγής, οι κατώτερες τάξεις διαδραματίζουν ένα ρόλο οπαδού και παθητικού δέκτη της εξουσίας της μιας ή της άλλης ομάδας.

Οι δύο ελίτ προσδιορίζονται από τον V. Pareto, με βάση την ανάλυση των καταλοίπων. Η πρώτη ελίτ (αναλογούν στις *αλεπούδες* του N. Μακιαβέλλι) χαρακτηρίζεται από το κατάλοιπο του ενστίκτου των συνδυασμών. Είναι ευέλικτοι, εύστροφοι (και μάλλον πονηροί) και συχνά η δράση τους ρέπει προς την εξαπάτηση. Κατά τη δράση τους στην εξουσία, προβαίνουν σε καινοτομίες και συνθέσεις, είναι ανοικτοί στη συμπερίληψη νέων ομάδων στη διακυβέρνηση, ενώ φροντίζουν για την οικονομική ανάπτυξη και σε ένα βαθμό για τη διανομή της ευημερίας σε ευρείες κοινωνικές ομάδες. Στις αρνητικές πλευρές της δράσης τους, εντάσσεται η διαφθορά και εξαιτίας αυτής τελικώς η αδυναμία διακυβέρνησης, η οποία οδηγεί στην απώλεια της εξουσίας. Η πρώτη ελίτ αντιστοιχεί, κατά τον συγγραφέα, στους δημοκράτες.¹⁰⁹

---

¹⁰⁸ Στο ίδιο, § 2042 § 2043 (σ. 1446).

¹⁰⁹ Στο ίδιο, § 2178 (σ. 1561), § 2187 (σσ. 1566-1567), § 2262 (σσ. 1602-1605), § 2263 (σ. 1605), § 2264 (σσ. 1605-1606), § 2268 (σσ. 1608-1611).

Η δεύτερη ελίτ (αναλογούν στους λέοντες του Ν. Μακιαβέλλι) είναι η ομάδα, που χαρακτηρίζεται από το κατάλοιπο της διατήρησης των συνόλων. Αυτή προσδιορίζεται από τον συντηρητισμό, τη ροπή στη διατήρηση της παράδοσης και των εθίμων, την εντιμότητα, αλλά και τον αυταρχισμό, με την χρήση βίαιων μέσων για την επιβολή των επιλογών της. Ο απόλυτος τρόπος άσκησης της εξουσίας, η έλλειψη ευελιξίας και χρήση των βίαιων μέσων απονομιμοποιεί τη διακυβέρνηση της δεύτερης ελίτ και φέρνει εκ νέου την πρώτη ελίτ στην εξουσία.¹¹⁰ Ένας νέος κύκλος ενεργοποιείται, αλλά με ένα βέβαιο αποτέλεσμα: τη συνεχή εναλλαγή.¹¹¹ Στην πραγματικότητα ο αναλυτής μάς διαβιβάζει τη σιγουριά του, πως όλα τα συστήματα εξουσίας χαρακτηρίζονται από τους αέναους κύκλους ακμής και παρακμής των αριστοκρατιών.¹¹²

Η κατανομή σε τάξεις και κατηγορίες, όπως έχουμε προαναφέρει, δεν είναι, κατά τον V. Pareto, σταθερή και ομοιόμορφη σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης δράσης. Τα άτομα της πολιτικής ελίτ είναι πιθανόν να μην ανήκουν, για παράδειγμα, στην οικονομική ελίτ, αν και σε σημεία της ανάλυσης, εμφανώς, υποδεικνύει ότι η πολιτική και οικονομική ελίτ συνεργάζονται. Η αντίληψη του στοχαστή για τις οικονομικές ελίτ είναι αντίστοιχη της κατανόησης για τις πολιτικές ελίτ. Οι δύο οικονομικές ελίτ είναι οι κερδοσκόποι ή αυτοί που θα μπορούσαν ευρύτερα να χαρακτηριστούν επιχειρηματίες και οι εισοδηματίες. Οι κερδοσκόποι-επιχειρηματίες διακρίνονται από το κατάλοιπο του ενστίκτου των

---

¹¹⁰ Στο ίδιο, § 2178 (σ. 1561), § 2187 (σσ. 1566-1567), § 2262 (σσ. 1602-1605), § 2263 (σ. 1605), § 2264 (σσ. 1605-1606), § 2268 (σσ. 1608-1611).

¹¹¹ Στο ίδιο, § 2055, § 2056 (σ. 1450).

¹¹² Στο ίδιο, § 2051, § 2052, § 2053, § 2054 (σ. 1449). Χαρακτηριστική είναι η σκέψη του για το «νεκροταφείο των αριστοκρατιών».

συνδυασμών (είναι δηλαδή οι αλεπούδες του οικονομικού τομέα). Οι εισοδηματίες είναι εκείνοι που στοχεύουν στη διατήρηση των κεκτημένων και στις σταθερές επενδύσεις, διακρίνονται δηλαδή από το κατάλοιπο της διατήρησης των συνόλων (είναι κατά τούτο οι λέοντες της οικονομίας). Και οι δύο κατηγορίες διαδραματίζουν έναν ειδικό ρόλο στη δυναμική της οικονομικής ισορροπίας. Οι κερδοσκόποι ρέπουν προς τη διακινδύνευση, τις καινοτομίες, χρησιμοποιούν την πονηριά και αρκετές φορές ανέντιμα μέσα, που όμως συμβάλλουν στην επέκταση του πλούτου και σε ένα βαθμό στη διανομή του σε άτομα που εκμεταλλεύονται τις ευκαιρίες. Οι εισοδηματίες, βασιζόμενοι στις σταθερές τοποθετήσεις σε ακίνητα, τη γη ή σε αποταμιεύσεις, είναι συντηρητικοί και ανελαστικοί στην οικονομική τους δράση. Η συνεχής κυριαρχία τους, όμως, στην οικονομική δράση θα οδηγούσε στη μονομερή συγκέντρωση του πλούτου. Το γεγονός ότι οι δύο κατηγορίες δεσπάζουν εναλλακτικά παρέχει τη δυνατότητα για την ισορροπία μεταξύ επέκτασης και σταθερότητας.¹¹³

Η προσέγγιση του V. Pareto είναι έκφραση μιας κυνικής και πολύ εκλεπτυσμένης θεωρητικής προκλητικότητας (ίσως, αγγίζει τα όρια της θρασύτητας). Αυτή σημαίνει ότι η πλειονότητα της κοινωνίας πρέπει να αποδεχθεί, ότι έτσι είναι τα πράγματα και δεν θα αλλάξουν ποτέ. Η αναγνώριση ότι η κοινωνία είναι ταξικά προσδιορισμένη από τις κοινωνικές ανισότητες και τις έντονες ταξικές διαφορές δεν ανήκει στον ίδιο και την επεξεργασία του. Προηγείται κατά πολύ της συγκεκριμένης ανάλυσης. Η θέση ή η θεωρητική διαπίστωση, πως όσοι είναι ή γίνονται μέλη της κυρίαρχης τάξης έχουν συγκεκριμένα, βιολογικής προέλευσης,

¹¹³ Στο ίδιο, § 2235 (σσ. 1588-1589, 1589-1590).

προνομιακά χαρακτηριστικά είναι τόσο σκοτεινή όσο και η ταυτοποίηση των εν λόγω χαρακτηριστικών με ορισμένες κοινωνικές ομάδες. Αυτό είναι ένα κυνικό πόρισμα, το οποίο δεν μπορεί να αποδειχθεί με οποιοδήποτε συστηματικό τρόπο (από σχετικά επιστημονικά εγχειρήματα) ή οποιαδήποτε εμπειρική παρατήρηση, στον κανονικό κόσμο. Ο ισχυρισμός ότι οι παθογενείς εκδηλώσεις των ταξικών διαφορών θα αναπαραχθούν, παρότι είναι μη-έλλογες, και θα εδραιώσουν για πάντα τις αριστοκρατίες, είτε με την πολιτική είτε με την οικονομική κυριαρχία τους, είναι θρασεία. Το κοινωνικό αδιέξοδο των κατώτερων τάξεων, δηλαδή πως θα παραμείνουν για πάντα υποτακτικοί στις επιλογές και την εναλλαγή των βιολογικής προέλευσης αριστοκρατιών, είναι προκλητικό για τον ανθρωπισμό. Η κλίση του συγγραφέα προς την υποστήριξη της αυταρχικής και βίαιης διακυβέρνησης, επειδή προωθεί την εντιμότητα, και η αποστροφή έναντι της δημοκρατίας, λόγω των συμπτωμάτων της δολοπλοκίας και της διαφθοράς, προετοιμάζει το διανοητικό υπόστρωμα των αντιλήψεων της εποχής του και συμβάλλει ιδεολογικά στην επικράτηση των φασιστικών και ρατσιστικών δικτατοριών. Η παραδοχή ότι οι πλούσιοι άνθρωποι είναι μια πολύ μικρή σε εύρος ελίτ επιχειρηματιών (με ευγονικής προέλευσης ιδιότητες, επίσης), είτε κερδοσκόπων είτε εισοδηματιών, πέραν των διαφορών και των συγκρούσεων μεταξύ τους, είναι η μόνη διαπίστωσή του, η οποία έχει κάποια βασιμότητα (χωρίς επιβεβαίωση των ευγονικής προέλευσης ιδιοτήτων) και διάρκεια (με βάση τις εξελίξεις στην οικονομία και την απασχόληση).

Η ανάλυση του V. Pareto ακολουθεί μια ορολογία που μοιάζει αρκετά με την προγενέστερη της θεωρίας του G. Mosca. Η προσέγγιση

του G. Mosca, παρά την αντιστοιχία με την ορολογία του V. Pareto, είναι εντελώς διαφορετική. Κάνει λόγο για τη διάκριση της κοινωνίας σε δύο βασικά ομάδες. Η μία είναι μια μικρή αλλά οργανωμένη μειονότητα, η οποία κυριαρχεί πολιτικά, καθώς διατηρεί το μονοπώλιο των εξουσιαστικών λειτουργιών. Η δεύτερη είναι μια ανοργάνωτη πλειονότητα κυριαρχούμενων πάνω στην οποία ασκείται συνεχώς το μονοπώλιο της δύναμης της πρώτης ομάδας. Το κρίσιμο, ωστόσο, στοιχείο είναι ότι η κυριαρχία της πρώτης και ομάδας δεν είναι φυσική και αυτονόητη, ούτε απορρέει από συναισθήματα ή ένστικτα ούτε έχει παρελκόμενα ευγονικά χαρακτηριστικά. Διαμορφώνεται, μέσω της ειδικής ικανότητάς της να εκπροσωπεί τα λαϊκά συμφέροντα και να συστοιχίζεται με τις ανάγκες μιας εποχής. Το σημαντικότερο στοιχείο αυτής της θεώρησης είναι ότι η πολιτικά κυρίαρχη ομάδα καταφέρνει τη συνέχεια της κυριαρχίας της, μέσα από μια διαδικασία νομιμοποίησης, προβάλλοντας ένα δόγμα που ισοδυναμεί με έναν κοινωνικά αναγκαίο στόχο, ενώ συγχρόνως εδραιώνει την άποψη πως αυτή η μικρή αλλά γνωρίζουσα μειονότητα μπορεί να πραγματοποιήσει το συγκεκριμένο στόχο. Στην διαδικασία διαμόρφωσης της κυριαρχίας, καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει ένα ενδιάμεσο στρώμα ατόμων (περίπου ως ένα σώμα διανοουμένων), τα οποία διαμεσολαβούν, αφενός για να προετοιμάσουν το έδαφος και αφετέρου για να καλλιεργήσουν τη νομιμοποίηση του δόγματος, δηλαδή τη λαϊκή αποδοχή της κυριαρχίας.¹¹⁴

---

¹¹⁴ J.H. Meisel, *The myth of the ruling class: Gaetano Mosca and the elite*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1962.

1.7 Ο P. Sorokin για την Κοινωνική Διαστρωμάτωση

Το έργο του P. Sorokin δημοσιεύεται, αρχικώς, τη δεκαετία του 1921-30 και θα αποτελέσει ένα από εκείνα που καθόρισαν το πνευματικό κλίμα και την κατεύθυνση της δυτικής κοινωνιολογίας. Η επίδρασή του ιδίως στο πλαίσιο της εμπειρικής έρευνας, τη σύγχρονη εποχή, είναι δεδομένη. Η αντιπαράθεσή του με την μαρξιστική προβληματική κάνει θεμελιώδη την αντίληψη, σε σχέση με την αντιμετώπιση της μορφής της κοινωνικής δομής και με τα όρια της μεταβολής της. Βασικό χαρακτηριστικό της επιστημονικής ανάλυσης είναι ότι η κοινωνική δομή ήταν, είναι και θα είναι πάντα διαφοροποιημένη, σε ιεραρχημένα στρώματα.¹¹⁵

Η θεωρία της κοινωνικής κινητικότητας συναρτάται με τη θεωρία της διαστρωμάτωσης. Τρεις είναι οι βασικές απόψεις που καθορίζουν τη σημασία του έργου και το ρόλο της παρέμβασης του P. Sorokin. Η πρώτη είναι ότι κάθε μορφή οργάνωσης είναι ένα ταξικό σύστημα ιεραρχημένων κοινωνικών ομάδων. Η δεύτερη συνοψίζεται στο γεγονός πως η ταξική διαφοροποίηση είναι παντοινή και θα παραμείνει τέτοια αιωνίως, όσες αλλαγές και αν προκύψουν, στο μεταξύ. Η τρίτη αφορά στην ουσία της έννοιας της κοινωνικής κινητικότητας, η οποία είναι συμβατή με τον αιώνιο χαρακτήρα της κοινωνικής δομής και της παντοίνης ιεράρχησης ανώτερων ή κυρίαρχων τάξεων και κατώτερων ή κυριαρχούμενων τάξεων. Η κοινωνική κινητικότητα είναι η μοναδική διέξοδος αλλαγής κοινωνικής θέσης για το άτομο, στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της κοινωνίας.

Η ανάγκη του συγγραφέα, να υποστηρίξει τις απόψεις του για τον

---

¹¹⁵ P. Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, New York, The Free Press, 1959.

αιώνιο χαρακτήρα του ταξικού συστήματος τόν ωθεί σε ανεπιφύλακτη σύγκριση της ανθρώπινης κοινωνίας, ακόμα και με τις «κοινότητες» των ζώων.¹¹⁶ Η ακραία αυτή σύγκριση, καθορισμένη από την ανάγκη ενδυνάμωσης των βασικών ισχυρισμών, θέλει να υποδείξει, ενδεχομένως, ότι η ίδια η φυσική κατάσταση επιβάλλει την ύπαρξη κυρίαρχων και κυριαρχούμενων ή αρχηγών και υποτακτικών.

Οι αφετηριακές εισηγήσεις συνοδεύονται τον ισχυρισμό του συγγραφέα, σχετικά τις αιτίες των κοινωνικών διαφορών: «Για να εξηγηθούν χρειάζεται η προσφυγή στον κληρονομικό παράγοντα. Γι' αυτόν το λόγο συμβαίνει ένα μέρος τουλάχιστον αυτών των διαφορών μεταξύ των ανώτερων και των κατώτερων στρωμάτων, όπως και της ίδιας της στρωμάτωσης, να είναι αποτέλεσμα όχι μόνο του περιβάλλοντος αλλά και της κληρονομικότητας, όχι μόνο της προσαρμογής, αλλά και της επιλογής».¹¹⁷ Μετά από αυτή τη θέση, η ουδέτερη επιστημοσύνη που συχνά περιβάλλει τη θεωρία της διαστρωμάτωσης και της κοινωνικής κινητικότητας, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή. Η άποψη, ότι οι ταξικές διαφορές ή ανισότητες είναι φυσικές και απορρέουν και από την κληρονομικότητα, ξεπερνά τα όρια της αποδεκτής και αγγίζει το σημείο της απεχθούς.

Η κοινωνική στρωμάτωση σημαίνει τη διαφοροποίηση ανάμεσα σε ιεραρχημένες τάξεις. Η ύπαρξη της ιεράρχησης μάς επιβάλλει να αναγνωρίσουμε την ύπαρξη ανώτερων και κατώτερων στρωμάτων, τα οποία είναι (τουλάχιστον σε ένα βαθμό) αποτέλεσμα της

---

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 13.

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 330.

κληρονομικότητας.¹¹⁸

Ο P. Sorokin διακρίνει τρεις βασικούς τύπους στρωμάτωσης που αντιστοιχούν σε σχετικά κριτήρια πρόσληψης και προσδιορισμού. Αυτοί είναι η οικονομική, η πολιτική και η επαγγελματική στρωμάτωση. Η οικονομική στρωμάτωση είναι η ιεραρχία των κοινωνικών ομάδων σύμφωνα με την οικονομική τους θέση που δηλώνεται πρώτα και κύρια από το ύψος του εισοδήματος και αποτυπώνεται στην ύπαρξη, πολύ χαρακτηριστικά, πλούσιων και φτωχών.¹¹⁹ Η πολιτική στρωμάτωση δηλώνει την ύπαρξη ιεραρχίας και διαχωρισμού των ομάδων σύμφωνα με τα κριτήρια της αυθεντίας και του γοήτρου, των τίτλων και των προνομίων, ενώ αποτυπώνεται στην ύπαρξη κυρίαρχων και κυριαρχούμενων.¹²⁰ Η επαγγελματική στρωμάτωση εκφράζεται μέσα από το διαφορετικό κύρος ορισμένων επαγγελμάτων, αλλά και την ιεραρχία στο εσωτερικό των επαγγελμάτων ως διάκριση διευθυντών και υπαλλήλων ή αφεντικών και υποτακτικών, δηλαδή είτε ως μια διεπαγγελματική ιεραρχία είτε ως μια ενδοεπαγγελματική ιεραρχία.¹²¹ Κάθε διαφορετικός τύπος, διακρίνεται σε τρία τουλάχιστον στρώματα (ανώτερο, μεσαίο και κατώτερο).

Ο P. Sorokin αναρωτιέται μεταξύ άλλων το γιατί κάποιοι είναι στην κορυφή και κάποιοι στο κατώτερο επίπεδο της κοινωνικής κλίμακας και απαντά ότι, εκτός από άλλους λόγους:¹²² «Πρέπει να συμπεριλάβουμε έναν ακόμα θεμελιώδη παράγοντα της κοινωνικής κατανομής των

---

¹¹⁸ Στο ίδιο, σσ. 11-13.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 23-58.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 94.

¹²¹ Στο ίδιο, σσ. 99, 103-106.

¹²² Στο ίδιο, σ. 215.

ατόμων και είναι ... η φυσική και η πνευματική ποιότητα, ανεξάρτητα αν αυτές είναι κληρονομημένες ή αποκτημένες. Η ανομοιότητα των κληρονομικών και αποκτημένων ιδιοτήτων ... είναι υπεύθυνη για το είδος της κοινωνικής κατανομής των ατόμων στο πλαίσιο μιας δοσμένης κοινωνίας».¹²³ Σε ακολουθία, με τις προαναφερθείσες αντιλήψεις του αναλυτή οι ανώτερες τάξεις σε κάθε τύπο της διαστρωμάτωσης είναι προϊόν της κληρονομικότητας και της περίπου φυσικής (κοινωνικής) επιλογής.

Μετά από τις προηγούμενες παρατηρήσεις συμπληρώνει ότι «οι ανώτερες τάξεις είναι ψηλότερες, έχουν μεγαλύτερο βάρος, μεγαλύτερη κρανιακή χωρητικότητα, αισθητή ομορφιά και λιγότερες ή λιγότερο σοβαρές ανωμαλίες και ελαττώματα από τις κατώτερες τάξεις. Αυτό το φαινόμενο είναι κατά το μάλλον ή ήττον σταθερό και παγκόσμιο».¹²⁴ Αυτός ο ισχυρισμός είναι ένας από τους πιο σκοτεινούς στην ανάλυση του P. Sorokin. Δεν αναφέρεται, καθόλου, στην κοινωνική αιτιολόγηση των διαφορών.

Συνεχίζει την εισήγηση περί της «(κοινωνικής) φυσικής επιλογής» και θεωρεί ότι οι ανώτερες τάξεις είναι πιο γερές, υγιέστερες, με μεγαλύτερη μακροζωία.¹²⁵ Τα ίδια ισχύουν και για το βαθμό ευφυΐας, σε συσχέτισμό με την κοινωνική θέση.¹²⁶ Οι ανώτερες τάξεις αποτελούνται από πιο ευφυή άτομα σε σχέση με τις κατώτερες. Επιπλέον οι ανώτερες τάξεις έχουν μεγαλύτερες ικανότητες για την κοινωνική οργάνωση και τον έλεγχο της κοινωνίας. Γι' αυτό ακριβώς οι καλύτεροι ως ανώτεροι

---

¹²³ Στο ίδιο, σ. 216.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 250.

¹²⁵ Στο ίδιο, σσ. 275-276.

¹²⁶ Στο ίδιο, σσ. 311-312.

κυριαρχούν, ενώ οι κατώτεροι ως λιγότερο ικανοί κυριαρχούνται.¹²⁷ Η ανώτερη τάξη είναι η τάξη των φυσικώς πιο ικανών ατόμων, ως ένα σύνολο, τόσο στην οικονομική όσο και στην επαγγελματική στρωμάτωση.¹²⁸ Η κατώτερη τάξη αποτελείται από τους συλλογικά λιγότερο ικανούς.¹²⁹ Τα προηγούμενα ισχύουν σε κάθε τύπο διαστρωμάτωσης, δηλαδή για τους πλούσιους στην οικονομική στρωμάτωση, τους επιχειρηματίες στην επαγγελματική στρωμάτωση και όσους ασκούν κυριαρχία στην πολιτική διαστρωμάτωση.

Η κοινωνική κινητικότητα, κατά τον P. Sorokin, σημαίνει την οποιαδήποτε μεταβολή στην κοινωνική θέση ενός ατόμου ή ενός κοινωνικού υποκειμένου. Η κινητικότητα μπορεί να είναι οριζόντια ή κάθετη. Η οριζόντια κινητικότητα σημαίνει την κάθε μεταβολή στην κατάσταση του ατόμου ή του κοινωνικού υποκειμένου, δηλαδή τη μετακίνηση από τη μια ομάδα στην άλλη στο ίδιο επίπεδο της κοινωνικής πυραμίδας (αλλαγή τόπου εγκατάστασης ή δουλειάς). Η κάθετη, δηλαδή η κοινωνική κινητικότητα είναι μεταβολή της κοινωνικής θέσης του ατόμου ή του κοινωνικού υποκειμένου. Η κάθετη κινητικότητα μπορεί να είναι ανοδική ή καθοδική και να αφορά είτε στην κοινωνική άνοδο είτε στην κοινωνική κατάπτωση.¹³⁰ Η διαπίστωση της κοινωνικής κινητικότητας και ιδίως της κάθετης ή κοινωνικής συνοδεύεται από τη θέση ότι βασικοί κοινωνικοί θεσμοί διαδραματίζουν ρόλο διόδων επιλογής και ελέγχου της κινητικότητας.¹³¹ Τέτοιοι θεσμοί είναι ο

---

¹²⁷ Στο ίδιο, σ. 337.

¹²⁸ Στο ίδιο, σσ. 99, 100-101.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 101.

¹³⁰ Στο ίδιο, σσ. 133-138, 169.

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 164.

στρατός, η οικογένεια, το σχολείο, η θρησκεία, οι επαγγελματικοί και οι λοιποί κοινωνικοί θεσμοί.

Σχετικά με τους λόγους, για τους οποίους προκαλείται ή επιβάλλεται η κοινωνική κινητικότητα, ο P. Sorokin παρατηρεί, ότι οι αριστοκρατίες και εν γένει οι ανώτερες τάξεις περνούν κρίσεις. Ενίοτε, υπάρχει ένα περιοριστικό πλαίσιο που κατανέμει με ανορθόδοξο τρόπο τα άτομα στην κοινωνική ιεραρχία, γεγονός που προκαλεί εκρηκτικές κοινωνικές συνθήκες. Τα μέλη των ανώτερων τάξεων που δεν ανταποκρίνονται στις αξιώσεις του ρόλου τους, θα οδηγηθούν, βασικά μέσω του μηχανισμού κοινωνικής δοκιμασίας και ελέγχου, σε κοινωνική έκπτωση και σε αναπλήρωση από άλλα ικανότερα άτομα.¹³² Το αίτημα είναι η διευκόλυνση της ατομικής κινητικότητας, ώστε να διατηρηθεί η ισορροπία και η σταθερότητα. Η κοινωνική κινητικότητα των δυτικών κοινωνιών προσφέρει το εμπράγματο πεδίο των δυνατοτήτων για τις θετικές ανακατατάξεις και την κοινωνική ανοχή στη διατήρηση της αέναης ιεραρχικής διαστρωμάτωσης του καπιταλισμού.

Ο P. Sorokin εστιάζει, όμως και πολύ περισσότερο, στο φαινόμενο της κάθετης (κοινωνικής) κινητικότητας, δηλαδή στην αλλαγή της κοινωνικής θέσης. Ο συγγραφέας εξετάζει την εξέλιξη της κοινωνικής κινητικότητας στα τρία υποδειγμένα επίπεδα μεταβολής της, δηλαδή στο επαγγελματικό, στο οικονομικό και το πολιτικό. Εκτιμά ότι τα στρώματα με υψηλότερα προσόντα και όσα είναι καλύτερα αμειβόμενα αλλάζουν δυσκολότερα επάγγελμα ή κοινωνική θέση, παρά τα στρώματα με χαμηλότερα προσόντα και κατώτερες αμοιβές. Υπογραμμίζει ότι οι επιχειρηματίες και τα ανώτερα στρώματα των επαγγελματιών είναι πιο

---

¹³² Στο ίδιο, σσ. 359, 364-366.

σταθερά.¹³³ Η επαγγελματική κινητικότητα, είτε η ανοδική είτε η καθοδική, είναι ενεργής και παρούσα στις δυτικές κοινωνίες.¹³⁴

Σχετικά με την κοινωνική κινητικότητα που σημειώνεται στο πλαίσιο της οικονομικής στρωμάτωσης υποστηρίζει ότι η πλειονότητα των μετακινήσεων κατά την κάθετη σειρά του οικονομικού status γίνεται βαθμιαία, χωρίς απότομη άνοδο ή πτώση στις επόμενες βαθμίδες κάθε κατεύθυνσης.¹³⁵ Διαπιστώνει ότι και οι δύο τάσεις, δηλαδή η ανοδική και καθοδική κινητικότητα, είναι ενεργείς στις δυτικές κοινωνίες. Συμπληρώνει πως κάθε οικονομικό στρώμα στις δυτικές κοινωνίες συντίθεται όχι μόνο από γονείς και παιδιά του ίδιου στρώματος, αλλά και από μια σημαντική αναλογία νεοεισερχόμενων απόγονων φτωχότερων ή πλουσιότερων γονέων. Η αναφορά του στον έμμεσο ρόλο της κληρονομικότητας (η μνεία του *όχι μόνο*) συνοδεύει την αναφορά στους νεοεισερχόμενους, σε κάθε στρώμα.¹³⁶

Η ανάλυση του P. Sorokin είναι ιδεολογικά και πολιτικά φορτισμένη. Αρνείται κάθε μορφή ριζικής κοινωνικής αλλαγής, η οποία έχει στόχο τον εξισωτισμό, και πολύ περισσότερο την κοινωνική επανάσταση, που εξισώνεται με την κοινωνική καταστροφή. Οι ανώτερες τάξεις είναι κυρίαρχες, επειδή απλώς αποτελούνται από τους καλύτερους (πιο ευφείς και πιο υγιείς, με τις καλύτερες επιδόσεις). Συμβαίνει στην οικονομία, την επιχειρηματικότητα και τα επαγγέλματα. Συμβαίνει και στο πεδίο της πολιτικής κυριαρχίας. Οι ανώτερες τάξεις είναι περιορισμένες σε αριθμούς και αναλογίες, ενώ οι μεσαίες και κατώτερες

---

¹³³ Στο ίδιο, σσ. 426, 439.

¹³⁴ Στο ίδιο, σσ. 447, 449, 455-456.

¹³⁵ Στο ίδιο, σσ. 474, 476-477.

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 478.

τάξεις είναι οι πλειονότητες των πληθυσμών. Όμως, η ταξική δομή είναι αιώνια και πρέπει να μείνει σταθερή. Προκειμένου να ξεπεραστεί η απειλή για την κοινωνική καταστροφή, με ατελέσφορα εγχειρήματα εξισωτισμού, ο P. Sorokin προτείνει στις ανώτερες τάξεις (και ως προπαγάνδα στις κατώτερες τάξεις) τη διεύρυνση του υπαρκτού φαινομένου της κοινωνικής κινητικότητας. Η διεύρυνση αυτή θα γίνεται πολύ προσεκτικά, θα αφορά σε περιορισμένη ή πολύ περιορισμένη αναλογία του πληθυσμού και θα πραγματοποιείται εξατομικευμένα, αφού μεσολαβήσουν τα φίλτρα του ελέγχου και της δοκιμασίας (σχολείο, εκκλησία, στρατός, επιχείρηση, κράτος). Σε αυτή τη διαδικασία θα καταπίπτουν σε κατώτερες τάξεις ελάχιστοι από την, ολίγιστη σε κοινωνική αναλογία, ανώτερη τάξη και θα αναβαθμίζονται ακόμη πιο ελάχιστοι, σε αναλογία, από την κατώτερη τάξη. Οι τελευταίοι έχουν καλύτερες προοπτικές για την ένταξη στην μεσαία τάξη, παρά στην ανώτερη. Κάποιοι από την μεσαία τάξη και πολύ λιγότεροι από κατώτερη τάξη έχουν πιθανότητες ένταξης στην ανώτερη τάξη. Η διαδικασία αυτή, μαζί με τα πραγματικά γεγονότα (της ανόδου ή της καθόδου στην κοινωνική κλίμακα), είναι συντονισμένη, είτε με την παθητική είτε με την ενεργητική έννοια, η παραδοχή των κατώτερων τάξεων, ότι κοινωνία είναι και θα παραμείνει ταξικά ιεραρχημένη και πως η ανώτερη τάξη θα κυριαρχεί πάντα. Η πρόταση του P. Sorokin είναι σκληρή, υποβολιμαία και προπετής, καθώς, διά αυτής και ουσιαστικά, υποδεικνύεται, πως η ανώτερη τάξη δικαιούται της υπεροχής της. Είναι κάτι, εντελώς, αμφίβολο.

1.8 Ο C. Wright Mills για την Ανώτερη Τάξη

Ο C. Wright Mills συντάσσει ένα από τα πιο ενδιαφέροντα και χαρακτηριστικά κείμενα της μεταπολεμικής εποχής. Επιθυμεί να περιγράψει τον τρόπο διάρθρωσης της εξουσίας, στις ΗΠΑ, μέχρι το 1956. Είναι δύσκολο, ακόμη και για τις αμιγώς επιστημονικές αναλύσεις, να περιγραφεί ευθέως η κατανομή της δύναμης και, επομένως, η κατατομή της ανώτερης τάξης, με επικέντρωση στους καπιταλιστές ή, πιο ουδέτερα, στους πολύ πλούσιους, οι οποίοι έλκουν την ισχύ τους από τις μεγάλες ή, πιο ρητά, από τις πολύ μεγάλες επιχειρήσεις και επιβάλλουν την εξουσία τους στις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, όπως και στο κράτος, δηλαδή στον κεντρικό εξουσιαστικό μηχανισμό.

Είναι η εποχή του Ψυχρού Πολέμου. Οι ΗΠΑ, μια από τις νικήτριες δυνάμεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ηγούνται πλέον του δυτικού καπιταλιστικού κόσμου και ανταγωνίζονται με τη Σοβιετική Ένωση, μαζί με το λεγόμενο ανατολικό μπλοκ (τις σοσιαλιστικές ή, άλλως, τις «κομμουνιστικές» χώρες), για την παγκόσμια επιρροή. Επίσημα, οι ΗΠΑ προβάλλουν την κοινωνική και την πολιτική οργάνωσή τους, ως το πρότυπο της δημοκρατίας, σε αντιδιαστολή προς την «ανελεύθερη» (σχεδόν ή απολύτως δικτατορική) πολιτική οργάνωση των σοσιαλιστικών χωρών. Σε ένα παρόμοιο περιβάλλον και σε μια τέτοια εποχή, η νύξη και μόνον πως κυριαρχεί μια μειονοτική, αλλά πανίσχυρη, τάξη πλουσίων, θα μπορούσε να διαμορφώσει ανακλαστικούς συνειρμούς και αρνητικές αντιδράσεις τόσο του κράτους όσο και ορισμένων ισχυρών κοινωνικών ομάδων. Είναι μία διακινδύνευση, την οποία πρέπει να σταθμίσει κάθε πολιτικός αναλυτής. Μια ανάλογη

στάση, σύμφωνα με την εκτίμηση της παρούσας επεξεργασίας, καθορίζει την πλοκή των σκέψεων και τη γραφή του C. Wright Mills.

Η ελίτ της εξουσίας (power elite),¹³⁷ είναι, κατά την γνώμη της παρούσας ανάλυσης, ένας κατ' ευφημισμό προσδιορισμός, ο οποίος δανείζεται τον ονοματισμό του V. Pareto για την ανώτερη τάξη. Είναι κατ' ευφημισμό προσδιορισμός, επειδή δεν διατηρεί οτιδήποτε από τα συστατικά εκείνης της elite. Η ελίτ της εξουσίας δεν έχει ευγονικά χαρακτηριστικά, τα οποία έχουν βιολογική προέλευση. Επιπλέον, δεν παρατηρείται στην ελίτ της δύναμης του C. Wright Mills η εναλλαγή, δηλαδή η κυκλοφορία των ελίτ (της κυβερνητικής και της-μη-κυβερνητικής) του V. Pareto. Παρατηρείται μια εξέλιξη και ατομική ανασύνθεση των ομάδων, που συναπαρτίζουν την ελίτ που ασκεί την εξουσία. Επιπρόσθετα, η ευφυής περιγραφή, παρά τις φιλτραρισμένες παρακαμπτήριους του λόγου και τις διανοητικές περιπλοκές, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία, πως δεν είναι ισοδύναμα ισχυροί οι τρεις βασικοί παράγοντες της ελίτ της εξουσίας, δηλαδή οι πολύ πλούσιοι, μαζί με τους διευθύνοντες των μεγάλων επιχειρήσεων, οι πολιτικοί και τα επιτελεία τους και, τέλος, τα ανώτατα στρατιωτικά στελέχη των ΗΠΑ.¹³⁸ Απλώς, αυτό δεν λέγεται με ευθύτητα.

Εφόσον δοθεί η κατάλληλη σημασία στα ειδικώς λεγόμενα από τον C. Wright Mills, οι διευθυντές δεν έχουν, κατ' ουσίαν, διαφορετικά συμφέροντα από τους φορείς της ιδιοκτησίας και έχουν βασικά

---

¹³⁷ Ο C. Wright Mills αντιπαραβάλλει την ελίτ από την έννοια της κυρίαρχης τάξης, που κατά τη γνώμη του αναπτύσσεται από τον κλασικό μαρξισμό και δεν προσλαμβάνει την ενδεχόμενη αυτονομία των επιμέρους κοινωνικών ομάδων της ελίτ. Βλ., C. Wright Mills, *The Power Elite*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2000 (1956), σ. 278.

¹³⁸ C. Wright Mills, *The Power Elite*, όπ.π., σ. 7.

κοινωνική προέλευση από τις επιχειρηματικές ομάδες και τις ανώτερες επαγγελματικές κατηγορίες.¹³⁹ Το ίδιο συμβαίνει και με το πολιτικό προσωπικό των ΗΠΑ (μέχρι το 1956), το οποίο σε πολύ ευρύ ποσοστό προέρχεται ή επικοινωνεί, αμέσως, με τους πολύ πλούσιους και τις επιχειρήσεις τους.¹⁴⁰ Οι δύο, από τις τρεις ομάδες, λοιπόν, της ονοματισμένης ελίτ της δύναμης είναι, με την ευθεία καταγραφή του C. Wright Mills, είτε ο στενός κύκλος των πολύ πλούσιων είτε τα εξαρτημένα παρακολουθήματα αυτού του κύκλου, με μια εύλογη και σχετική αυτονομία μεταξύ τους. Πόσο πιστευτό είναι, ότι η τρίτη ομάδα, δηλαδή οι ανώτατοι στρατιωτικοί είναι πραγματικά μια αυτόνομη ή, έστω, σχετικά αυτόνομη ομάδα της ελίτ της δύναμης; Αρκεί, ως λόγος της αναγνώρισής τους, η «τεχνική» (και εύλογη) συμβολή τους σε κρίσιμες αποφάσεις, όπως αυτές για την ρίψη της ατομικής βόμβας, τη συμμετοχή στον πόλεμο της Κορέας και την εμπλοκή στο Βιετνάμ; Μάλλον η άκρως απαραίτητη συμμετοχή τους σε ανάλογες αποφάσεις δεν μπορεί να τους αυτονομήσει από τους φορείς της οικονομικής δύναμης (οι οποίοι σκοπεύουν σε κρατικά συμβόλαια και οικονομικές ωφέλειες από τις διεθνείς εμπλοκές) και της πολιτικής ισχύος (ενώ

---

¹³⁹ Στο ίδιο, σσ. 120-129. Προφανώς ο C. Wright Mills δεν αποδέχεται την αντίληψη και την επεξεργασία του J. Burnham (= *The Managerial Revolution: What is Happening in the World*, New York, John Day, 1941), περί της «επανάστασης των διευθυντών». Ο J. Burnham θεωρεί ότι η ιδιοκτησία και ο έλεγχος των επιχειρήσεων έχουν διαχωριστεί και ο έλεγχος κατέστη σημαντικότερος από την ιδιοκτησία. Οι λειτουργοί του ελέγχου, δηλαδή οι διευθυντές, έχουν μεταβληθεί στους πραγματικά κυρίαρχους των επιχειρήσεων. Η τοποθέτηση εκείνη, ωστόσο, δεν αφορά τόσο σε ένα διαπιστωμένο φαινόμενο όσο σε μια πρόβλεψη. Η πρόβλεψη αυτή συμπυκνώνεται στη μελλοντική κοινωνική και πολιτική κυριαρχία των ενισχυμένων (την εποχή της γραφής) διευθυντών των επιχειρήσεων. Ο C. Wright Mills συντάσσει το κείμενο του δέκα πέντε χρόνια μετά τη δημοσίευση του έργου του J. Burnham και είχε την ευκαιρία να αποτιμήσει την πορεία αυτών των επιχειρηματικών στελεχών. Τα δεδομένα τα οποία έχει επεξεργαστεί και οι εκτιμήσεις του υποδεικνύουν, ότι η πρόβλεψη του J. Burnham ήταν μάλλον υπερβολική ή και άστοχη.

¹⁴⁰ C. Wright Mills, *The Power Elite*, όπ.π., σσ. 225-241 και ιδίως, σσ. 231-235.

υποδεικνύεται σαφώς ότι και αυτοί δεν είναι μόνοι τους, αλλά, απλώς ή σχετικά, αυτόνομοι).¹⁴¹

Με ρητό τρόπο, η ελίτ του C. Wright Mills εξουσιάζει την αμερικανική καπιταλιστική κοινωνία. Δεν έχει φεουδαρχική προέλευση και επομένως δεν δηλώνει την αναφορά σε κάποια αριστοκρατία, η οποία δημιουργείται από κατεστημένα προνόμια του παρελθόντος. Επειδή αποτελείται από τους ιδιοκτήτες και τους διευθύνοντες των τεράστιων ιδιωτικών επιχειρήσεων, τους πολιτικούς της ομοσπονδιακής πολιτικής οργάνωσης (μαζί και της διοίκησης) και τους ανώτατους στρατιωτικούς, αυτοί εκφράζουν και εκδηλώνουν τον συγκεντρωτισμό της οικονομικής, της πολιτικής και στρατιωτικής ισχύος της παγκόσμιας μεταπολεμικής υπερδύναμης. Αυτοί έχουν τα μέσα της ισχύος, λαμβάνουν και επιβάλλουν στην κοινωνία τις κρίσιμες συγκεντρωτικές αποφάσεις, για όλα τα μεγάλα ζητήματα (τις μείζονες οικονομικές αποφάσεις, τις αποφάσεις για τα εθνικά και διεθνή ζητήματα και τις αποφάσεις για τον πόλεμο ή την ειρήνη). Για τον C. Wright Mills οι επιμέρους κατηγορίες είναι μια ενιαία ενότητα. Είναι δηλαδή συνειδητά μέλη της ελίτ της δύναμης. Διακατέχονται από μια ανάλογη ψυχολογία, η οποία, ταυτόχρονα, εκφράζει την αίσθηση της υπεροχής και την απομάκρυνση από τις μάζες.¹⁴² Γνωρίζονται και αναγνωρίζονται μεταξύ τους, καθώς ακολουθούν ανάλογες (όχι απαραίτητα ταυτόσημες) πορείες προσωπικής εξέλιξης και ανέλιξης στην επαγγελματική, οικονομική και πολιτική ζωή (διασύνδεση των οικογενειών, συμμετοχή στην εκκλησία, ένταξη σε σχολεία και πανεπιστήμια κ.ά.). Ακολουθούν ανάλογο ή και κοινό τρόπο

---

¹⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 171-197, 198-224.

¹⁴² Στο ίδιο, σσ. 3-29.

κοινωνικής ζωής (διαμόρφωση κοινωνικών δικτύων, ενώσεων και εκδηλώσεων όμοιου χαρακτήρα). Επικοινωνούν και ενσυνείδητα συναποφασίζουν, όποτε αυτό είναι απαραίτητο. Έχουν πλήρη αίσθηση της ανάγκης συνεργασίας, συντονισμού και αλληλοϋποστήριξης. Διαφορετικά, δεν μπορούν να υλοποιήσουν είτε τα επιμέρους συμφέροντά τους είτε τους κοινούς στόχους τους.¹⁴³

Οι συμμετέχοντες στην ελίτ της δύναμης, έχουν τη διακριτική ευχέρεια να διαχειρίζονται τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα οποία στην αμερικανική περίπτωση είναι ιδιωτικά, και να επιβάλλουν, κατά τη βούλησή τους ή ανάλογα με τις επιλογές τους, τις απόψεις τους στις μάζες, δηλαδή στις μεσαίες και τις κατώτερες τάξεις. Οι τελευταίες, καθώς αδυνατούν να αξιολογήσουν τη βασιμότητα και την ουσία των μηνυμάτων, κατά βάση, καταναλώνουν άκριτα την πληροφόρηση και υποδέχονται παθητικά τις επιλογές της ελίτ της δύναμης.¹⁴⁴ Αναπαράγουν και καταναλώνουν τη μαζική κουλτούρα, αλλά και τον πάγκοινο συντηρητισμό. Υποτίθεται, ότι ο συντηρητισμός διατηρεί τις κοινωνικές αξίες, όπως και την αίσθηση της ενότητας της κοινότητας.¹⁴⁵ Την ίδια στιγμή, ο υποκριτικός συντηρητισμός συνυπάρχει με τη σύμφυτη με την οργάνωση του κοινωνικού συστήματος και αναπότρεπτη διαφθορά (με τα διαπλεκόμενα συμφέροντα, την αδιαφανή εξυπηρέτηση συμφερόντων, την εξαγορά δημόσιων λειτουργών και τα εγκλήματα του «λευκού κολλάρου»)¹⁴⁶.

Η κοινωνία και η πολιτεία στις οποίες επιβάλλεται η ελίτ της

---

¹⁴³ Στο ίδιο, σσ. 269-297.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 71-93, 298-324.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σσ. 325-342.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σσ. 343-361.

δύναμης είναι, με αδιαμφισβήτητο τρόπο, μια τυπική δημοκρατία. Είναι, ταυτόχρονα, και μια ουσιαστική δημοκρατία; Αυτό είναι, ίσως, το πραγματικό ερώτημα του C. Wright Mills. Η διανοητική του περιήγηση και τα στοιχεία τα οποία παραθέτει, μάλλον υποδεικνύουν ότι τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά, από τα επιφαινόμενα.

2. Η Μεσαία Τάξη στην Κλασική και τη Σύγχρονη Θεωρία (μέχρι την όγδοη δεκαετία του εικοστού αιώνα)

Στην ανάλυση στο παρόν κείμενο, για την ανώτερη τάξη, στο πλαίσιο της άποψης του A. Smith, υπήρξε ο ισχυρισμός, ότι στην ανώτερη τάξη είτε ανήκουν αμφότερες οι ομάδες των γαιοκτημόνων και των κεφαλαιοκρατών είτε μόνον η ομάδα των γαιοκτημόνων.¹⁴⁷ Εφόσον οι γαιοκτήμονες είναι η μόνη ανώτερη τάξη στη λογική του A. Smith, τότε, στην προβιομηχανική Βρετανία, η ομάδα των κεφαλαιοκρατών έχει αναπόφευκτα τη θέση της μεσαίας τάξης. Ενδεχομένως και με βάση αυτήν την εκτίμηση, διατηρείται η εθμική παράδοση να είναι ασαφές, αν εξαιρείται ρητά, από τη μεσαία τάξη, η ομάδα των κεφαλαιοκρατών, κατά την βιομηχανική επανάσταση και μετά από την ολοκλήρωσή της. Υπό μία έννοια, η ομάδα των μικρότερων επιχειρηματιών και εργοδοτών είναι δύσκολο να διαχωριστεί από τους κεφαλαιοκράτες, με σαφή τρόπο. Εφόσον ο A. Smith περιελάμβανε στους κεφαλαιοκράτες, τους αγρότες (farmers) και τους βιοτέχνες (craftsmen), τότε οι κεφαλαιοκράτες και οι δύο προαναφερθείσες κατηγορίες θα μπορούσαν να εκληφθούν, ως επιμέρους ομάδες της μεσαίας τάξης. Προκειμένου να διευκρινισθεί η αντίληψη, πρέπει να σκεφτούμε την τοποθέτηση του στοχαστή για τα ειδικά γνωρίσματα των αγροτών και των βιοτεχνών.

Έχει σημασία η τοποθέτησή του A. Smith, ότι από τα βασικά εισοδήματα προέρχονται όλα τα σύνθετα ή παράγωγα εισοδήματα,

---

¹⁴⁷ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, όπ.π., σσ. 50-51.

επομένως από την ίδια βάση εκκινούν και οι εκτιμήσεις του για τις κοινωνικές ομάδες, που ιδίως στο δέκατο ένατο αιώνα και στη συνέχεια στον εικοστό αιώνα θα αναγνωριστούν, ως οι κύριες κατηγορίες των μεσαίων στρωμάτων. Κάνει λόγο για τον αγρότη-καλλιεργητή (σε διάκριση προς τον γαιοκτήμονα-landlord) και το βιοτέχνη. Οι αγρότες (farmers) των οποίων το εισόδημα προέρχεται εν μέρει από τους μισθούς της εργασίας τους και εν μέρει από τα κέρδη του κεφαλαίου τους, καθώς για αυτούς η γη είναι απλώς ένα εργαλείο.¹⁴⁸ Η κατάσταση των βιοτεχνών, όπως τονίζεται στο κείμενο, πλησιάζει πάρα πολύ την οικονομική θέση των αγροτών, οι οποίοι εργάζονται μάλλον ως αυτοαπασχολούμενοι ατομικοί παραγωγοί (με εξαίρεση την αναφορά στη χρήση της γης, ως εργαλείο).¹⁴⁹

Σύμφωνα με αυτή τη θέση του A. Smith, οι αγρότες και βιοτέχνες, είναι οι βασικές ομάδες της μεσαίας τάξης, στη μεταβατική φάση μεταξύ του προβιομηχανικού και του βιομηχανικού καπιταλισμού. Κλίνουμε, σε αυτή την βάση και χωρίς να αίρεται η αντίφαση της γραφής του A. Smith, στην εκτίμηση, πως οι κεφαλαιοκράτες είναι τουλάχιστον μια μερίδα της ανώτερης τάξης, οι αγρότες και οι βιοτέχνες αποτελούν το κύριο σώμα της μεσαίας τάξης. Επομένως οι μισθωτοί εργάτες είναι η κατώτερη τάξη της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Η κλασική μαρξιστική προσέγγιση θεωρεί πως παρατηρείται μια σειρά στρωμάτων (σε ορισμένες εκδοχές της μαρξιστικής ανάλυσης λέγονται και ως μικροαστική τάξη), τα οποία συμβιώνουν με τις βασικές τάξεις του καπιταλισμού, δηλαδή την αστική και την εργατική τάξη.

---

¹⁴⁸ A. Smith, *ό.π.*, σ. 53.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 54.

Εφόσον προσδιορίζονται ως στρώματα, χαρακτηρίζονται παραδοσιακά (ή παλαιά) μικροαστικά (ή μεσαία). Αποτελούνται από αγρότες, βιοτέχνες, μικρέμπορους και διάφορους ανεξάρτητους επαγγελματίες, που είναι, ταυτόχρονα, αυτοαπασχολούμενοι (ή εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό), μικροί ιδιοκτήτες και μικροί παραγωγοί. Ο Κ. Marx προσδιορίζει τα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα, με τρόπο που είναι ανάλογος με εκείνον του A. Smith.

Οι μικροαστοί λειτουργούν με τους όρους του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά είναι ιδιόμορφοι, στα παραγωγικά και τα ταξικά χαρακτηριστικά τους. Εκδηλώνουν, κατ' αυτόν τον τρόπο, ιδιότητες τόσο των κατόχων του κεφαλαίου όσο και των μελών της εργατικής τάξης. Σημειώνεται, κατ' αυτήν την έννοια, πως ο μικροαστός «πληρώνει λοιπόν στον εαυτό του το μισθό του σαν καπιταλιστής και βγάζει κέρδος από το κεφάλαιο του, δηλαδή εκμεταλλεύεται τον εαυτό του σαν μισθωτό εργάτη και με την υπεραξία του πληρώνει τον εαυτό του, πληρώνει», επομένως, «το φόρο υποτέλειας, τον οποίο η εργασία χρωστάει στο κεφάλαιο».¹⁵⁰

Η πρόβλεψη για αυτή την κοινωνική ομάδα είναι, ότι θα καταστεί, αρχικώς, φθίνουσα και στη συνέχεια θα απειληθεί με πραγματική καταστροφή. Μια μικρή μειονότητα θα γίνουν καπιταλιστές, αλλά η μεγάλη πλειονότητα θα υπαχθεί στην εξουσία του κεφαλαίου, δηλαδή θα γίνουν μισθωτοί εργάτες.¹⁵¹ Ο κλασικός μαρξισμός προβλέπει, κατ' αυτήν την έννοια τη σταδιακή καταστροφή της παλαιάς μικροαστικής

---

¹⁵⁰ Κ. Marx, *Θεωρίες για την Υπεραξία - τέταρτος τόμος του «Κεφαλαίου»*-, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, Μέρος Πρώτο, 1981, σσ. 455-458.

¹⁵¹ Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», *όπ.π.*, σσ. 19-58· Κ. Marx, *Θεωρίες για την Υπεραξία (τέταρτος τόμος του Κεφαλαίου)*, *όπ.π.*, σ. 457.

τάξης και την ένταξη της μεγάλης πλειονότητας των μελών της, στη μισθωτή εργασία. Η κοινωνική πόλωση, μεταξύ μιας ολιγοπρόσωπης ομάδας καπιταλιστών και των μισθωτών εργατών που θα αποτελούν την πολύ μεγάλη πλειονότητα των εργαζομένων, θα επικρατήσει στην εξέλιξη του καπιταλισμού.

Είναι εξαιρετικώς ενδιαφέρουσα η προβλεπόμενη διαδικασία της απομείωσης της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης. Κάτω από την πίεση του ανταγωνισμού την οποία επιφέρει η μηχανοποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων, η μεγάλη μάζα των βιοτεχνών, των μικρών βιομηχάνων και των εισοδηματιών είναι αδύνατον να επιβιώσει. Για τους βιοτέχνες και τους μικρούς βιομηχάνους η κατάσταση δείχνει αρκετά πιο εύκολα προβλέψιμη, εφόσον γίνονται ολοένα και λιγότερο ανταγωνιστικοί έναντι της μηχανοποιημένης βιομηχανίας και συχνά συντρίβονται από τη συγκεκριμένη οικονομική εξέλιξη. Για τον κλασικό μαρξισμό η φυσική πορεία που προοιωνίζεται η συγκεκριμένη οικονομική συνθήκη είναι η κοινωνική τους καταστροφή και η υπαγωγή τους στην εξουσία του κεφαλαίου.¹⁵² Το ίδιο πρόκειται να συμβεί και για τους εισοδηματίες, αλλά τα συμβάντα πραγματοποιούνται μέσω μιας οικονομικής παρακαμτηρίου. Διαπιστώνεται, σε αυτήν κατεύθυνση, πως «ο τόκος πέφτει στον ίδιο βαθμό που αυξάνει η μάζα και η αριθμητική δύναμη του κεφαλαίου...» και «γι' αυτό ο μικρός εισοδηματίας δεν μπορεί να ζήσει πια από το εισόδημά του, κι είναι υποχρεωμένος να ριχτεί στη βιομηχανία». ¹⁵³ Εφόσον ο εισοδηματίας θα επενδύσει στη μικρή βιομηχανία, ο μαρξισμός εκφράζει τη βεβαιότητα ότι θα υποστεί τις

---

¹⁵² K. Marx, *Θεωρίες για την Υπεραξία...*, σσ. 455-458.

¹⁵³ K. Marx, «Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο», *Διαλεχτά Έργα*, όπ.π., σ. 107.

συνέπειες, με την ήδη περιγραφείσα φθίνουσα πορεία των μικρών μονάδων, στη βιομηχανία. Εξηγείται πως η μετατροπή τους σε παράγοντες της βιομηχανίας «... συντελεί στο ν' αυξηθούν οι γραμμές των μικρών βιομηχάνων και επομένως των υποψηφίων για το προλεταριάτο...».¹⁵⁴

Χρειάζεται να τονιστεί, σε αυτό το σημείο, ότι ο κλασικός μαρξισμός δεν παρατηρεί κάποια σημαντικά «μεσαία στρώματα», τα οποία συνδέονται με τη μισθωτή εργασία. Είναι ενδεχόμενο, οι υπάρχουσες κατηγορίες των μεσαίων στελεχών των επιχειρήσεων και του κράτους, να είναι στην εποχή της γραφής, αριθμητικά ή ποσοστιαία, ασήμαντες ή πολύ λιγότερο αξιόλογες από τις τρεις τάξεις, οι οποίες απασχόλησαν τις μελέτες τους. Με αυτήν την αφετηρία, επισημαίνουμε ότι αρκετές από τις κριτικές αναλύσεις (στον εικοστό αιώνα) του μαρξιστικού έργου που αντιπαρατίθενται στις προβλέψεις του μαρξισμού για τη σταδιακή συρρίκνωση ή καταστροφή της μικροαστικής ή μεσαίας τάξης, έλκουν τα τεκμήρια τους και την επιχειρηματολογία τους από τη διαμόρφωση των μεσαίων στελεχών, στο πλαίσιο της διεύρυνσης της υπαλληλικής εργασίας. Είναι σαφές, ότι ο κλασικός μαρξισμός δεν είχε ασχοληθεί με το θέμα των μισθωτών μεσαίων στελεχών, καθώς το κοινωνικό βάρος τους είναι πολύ περιορισμένο, στον δέκατο ένατο αιώνα.

Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα παρουσιάζεται μια σοβαρή διαμάχη στο πλαίσιο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Στην αναλυτική προσέγγιση του E. Bernstein, η κοινωνική οργάνωση βασίζεται στην κοινωνική δομή, με τους καπιταλιστές, τους εργάτες και τους μικροαστούς να

---

¹⁵⁴ Στο ίδιο.

περιγράφουν τις τάξεις του καπιταλισμού. Ο Ε. Bernstein αμφισβητεί τη βασιμότητα της πρόβλεψης του κλασικού μαρξισμού για την καταστροφή των μικροαστών, τουλάχιστον μέχρι το 1899, και επομένως για την σαφή ταξική πόλωση.¹⁵⁵ Η πολιτική του πρόταση για το πολιτικό πρόγραμμα της σοσιαλδημοκρατίας δίνει ιδιαίτερη σημασία και στους μικροαστούς, αλλά και στις εναλλακτικές πολιτικές παρεμβάσεις (με δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις¹⁵⁶ και με την ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης,¹⁵⁷ με την ενδυνάμωση του θεσμικού ρόλου των συνδικάτων για τις ενεργείς πιέσεις για την αύξηση των μισθών,¹⁵⁸ όπως και για την ευρύτατη διαμόρφωση συνεργατικών οργανώσεων,¹⁵⁹ προκειμένου να περιοριστούν τα κέρδη, να μειωθεί το κόστος ζωής και να αυξηθεί το διαθέσιμο εισόδημα των εργατών), προκειμένου να βελτιωθεί η οικονομική και πολιτική θέση της εργατικής τάξης.

Στην πολύ έντονη και καυστική κριτική της, η R. Luxemburg¹⁶⁰ προς τον Ε. Bernstein, σχετικά με την ταξική ανάλυση και το συνολικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, κάνει λόγο, για τις προϋποθέσεις της επιβίωσης της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, παρά την κοινωνική πόλωση. Από τη μία πλευρά, εκτιμά πως υπάρχει η συνεχής τάση για τη συμπίεση των κατόχων των μικρών κεφαλαίων. Από την άλλη πλευρά, κατά την ανάλυση της R. Luxemburg, δεν θεωρείται αυτόματη η αριθμητική συρρίκνωση των μικρών επιχειρήσεων. Οι μικρές

---

¹⁵⁵ Ε. Bernstein, *Οι Προϋποθέσεις για το Σοσιαλισμό και τα Καθήκοντα της Σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996, σσ. 118-119, 123-134, 139-140, 235.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 229-234

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 285.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σσ. 221, 224-227.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σσ. 201, 204-205, 211, 221, 277-280.

¹⁶⁰ R. Luxemburg, *Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1988.

επιχειρήσεις έχουν εναλλακτικές δυνατότητες επιβίωσης, εφόσον προβαίνουν σε αλληπάλληλες καινοτομίες. Στους παραδοσιακούς κλάδους, κατ' αυτόν τον τρόπο, εφαρμόζουν νέες παραγωγικές μεθόδους και χρησιμοποιούν νέες τεχνικές. Διαμορφώνουν, συνεχώς, νέα προϊόντα ή ακόμη και νέους κλάδους παραγωγής, σε αντικείμενα στα οποία το μεγάλο κεφάλαιο δεν έχει παραγωγική ενασχόληση. Εκτιμά ότι οι εναλλακτικές δυνατότητες των μικρών κεφαλαίων, στην εποχή της, εξαντλούνται ταχύτερα από ό,τι στο παρελθόν, επειδή είτε αυξάνεται η απαίτηση για μεγαλύτερα κεφάλαια προκειμένου να αντέξουν στον ανταγωνισμό των πολύ μεγάλων επιχειρήσεων είτε μειώνεται το χρονικό διάστημα που έχουν διαθέσιμο για να εκμεταλλευτούν τα νέα προϊόντα και τους νέους κλάδους, χωρίς να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό από το μεγάλο κεφάλαιο. Διαπιστώνει, λοιπόν, πως «αυτό συνεπάγεται για το μικρό κεφάλαιο μια όλο και πιο σύντομη προθεσμία ζωής και μια όλο και πιο γρήγορη αλλαγή των μεθόδων παραγωγής, καθώς και του είδους των επενδύσεων, πράγμα που σημαίνει για την τάξη σαν σύνολο έναν όλο και πιο γρήγορο κοινωνικό μεταβολισμό».¹⁶¹ Η ενδιαφέρουσα εξήγησή της για τη διατήρηση μιας φθίνουσας, αλλά ανανεωμένης και παρούσας ομάδας φορέων των μικρών κεφαλαίων, για ορισμένες περιόδους, εγκιβωτίζεται στο πλαίσιο της βασικής αντίθεσης κεφαλαίου και εργασίας.

Η επικριτική αντιμετώπιση του K. Kautsky στη μεταρρυθμιστική τάση¹⁶² (με πιο αμβλεία φρασεολογία, σε σχέση με εκείνη της R.

---

¹⁶¹ R. Luxemburg, *όπ.π.*, σσ. 80-82.

¹⁶² Ο Karl Kautsky, μαζί με τον August Bebel και τον Eduard Bernstein (=Protokoll des Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands: Abgehalten zu Erfurt vom 14. bis 20. Oktober 1891, Berlin, 1891, σσ. 3-6) συνέγραψε το Πρόγραμμα της Ερφούρτης. Το

Πρόγραμμα της Ερφούρτης είχε πολύ πρωτοποριακές θέσεις ακόμη και στο λεγόμενο «μίνιμουμ πρόγραμμα»: «Με βάση αυτές τις αρχές, το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα απαιτεί πρώτα απ' όλα: 1. Καθολική, ισότιμη και άμεση ψηφοφορία με μυστική ψηφοφορία σε όλες τις εκλογές, για όλους τους πολίτες του Ράιχ άνω των είκοσι ετών, χωρίς διάκριση φύλου. Αναλογική εκπροσώπηση και, μέχρι να θεσπιστεί, νόμιμη ανακατανομή των εκλογικών περιφερειών, μετά από κάθε απογραφή. Διετείς νομοθετικές περιόδους. Διεξαγωγή εκλογών σε νόμιμη αργία Αποζημίωση για εκλεγμένους αντιπροσώπους. Αναστολή κάθε περιορισμού πολιτικών δικαιωμάτων, εκτός από την περίπτωση δικαστικής ανικανότητας. 2. Άμεση νομοθετική ρύθμιση από το λαό μέσω των δικαιωμάτων της πρότασης και της απόρριψης. Αυτοδιάθεση και αυτοδιοίκηση του λαού στο Ράιχ, την πολιτεία, την επαρχία και το δήμο. Εκλογή από το λαό των δικαστών, που είναι υπόλογοι απέναντί του. Ετήσια ψηφοφορία φόρων. 3. Εκπαίδευση όλων να οπλοφορούν. Πολιτοφυλακή στη θέση του μόνιμου στρατού. Αποφασιστικότητα από τη λαϊκή συνέλευση για ζητήματα πολέμου και ειρήνης. Επίλυση όλων των διεθνών διαφορών με διατησία. 4. Κατάργηση όλων των νόμων που θέτουν τις γυναίκες σε μειονεκτική θέση έναντι των ανδρών σε θέματα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου. 5. Κατάργηση όλων των νόμων που περιορίζουν ή καταστρέφουν την ελεύθερη έκφραση γνώμης και περιορίζουν ή καταστρέφουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και του συνέρχεσθαι. Δήλωση ότι η θρησκεία είναι ιδιωτική υπόθεση. Κατάργηση κάθε δαπάνης από δημόσιους πόρους για εκκλησιαστικούς και θρησκευτικούς σκοπούς. Οι εκκλησιαστικές και θρησκευτικές κοινότητες πρέπει να θεωρούνται ως ιδιωτικοί σύλλογοι που ρυθμίζουν τις υποθέσεις τους εντελώς αυτόνομα. 6. Εκκοσμίκευση των σχολείων. Υποχρεωτική φοίτηση στο δημόσιο *Volksschulen* [διευρυμένο δημοτικό σχολείο]. Δωρεάν εκπαίδευση, δωρεάν εκπαιδευτικό υλικό και δωρεάν γεύματα στο δημόσιο *Volksschulen*, καθώς και σε ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα για τα αγόρια και τα κορίτσια που θεωρούνται κατάλληλα για περαιτέρω εκπαίδευση λόγω των ικανοτήτων τους. 7. Δωρεάν απονομή δικαιοσύνης και δωρεάν νομική συνδρομή. Διοίκηση του νόμου από δικαστές εκλεγμένους από το λαό. Έφεση σε ποινικές υποθέσεις. Αποζημίωση για άτομα που κατηγορούνται άδικα, φυλακίζονται ή καταδικάζονται. Κατάργηση της θανατικής ποινής. 8. Δωρεάν ιατρική περίθαλψη, συμπεριλαμβανομένης της μαιευτικής και των φαρμάκων. Δωρεάν ταφή. 9. Διαβαθμισμένος φόρος εισοδήματος και ακίνητης περιουσίας για την κάλυψη όλων των δημοσίων δαπανών, στο μέτρο που αυτές καταβάλλονται από τη φορολογία. Φόρος κληρονομιάς, κλιμακούμενος ανάλογα με το μέγεθος της κληρονομιάς και το βαθμό συγγένειας. Κατάργηση όλων των έμμεσων φόρων, τελωνείων και άλλων οικονομικών μέτρων που θυσιάζουν τα συμφέροντα της κοινότητας σε αυτά των λίγων προνομιούχων. Για την προστασία των εργατικών τάξεων, το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα απαιτεί πρώτα από όλα: 1. Αποτελεσματική εθνική και διεθνής νομοθεσία για την προστασία των εργαζομένων με βάση τις ακόλουθες αρχές: (α) Καθορισμός κανονικής εργάσιμης ημέρας που δεν υπερβαίνει τις οκτώ ώρες. (β) Απαγόρευση επικερδούς απασχόλησης για παιδιά κάτω των δεκατεσσάρων ετών. (γ) Απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας, εκτός από τις βιομηχανίες που απαιτούν νυχτερινή εργασία για εγγενείς τεχνικούς λόγους ή για λόγους δημόσιας ευημερίας. (δ) Περίοδος αδιάλειπτης ανάπαυσης τουλάχιστον τριάντα έξι ωρών κάθε εβδομάδα για κάθε εργαζόμενο. .... 2. Εποπτεία όλων των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, διερεύνηση και ρύθμιση των συνθηκών εργασίας στις πόλεις και την ύπαιθρο από τμήμα εργασίας του Ράιχ, περιφερειακά γραφεία εργασίας και επιμελητήρια εργασίας. Αυστηρή βιομηχανική υγιεινή. 3. Νομική ισότητα των αγροτών-εργατών και των οικιακών υπαλλήλων με τους εργάτες της βιομηχανίας..... 4. Διασφάλιση της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι. 5. Ανάλυση από την κυβέρνηση του Ράιχ όλου του συστήματος

Luxemburg)¹⁶³ δεν τον εμποδίζει να επισημάνει ότι η φθίνουσα μικροαστική τάξη είναι υπαρκτή στην κοινωνική μορφολογία στις αρχές του εικοστού αιώνα. Συγχρόνως, σημειώνει, πως αναδύεται μία νέα ομάδα έμμισθων διανοητικών εργαζομένων. Αυτή είναι η «νέα μεσαία τάξη».¹⁶⁴ Γράφει συγκεκριμένα για τη «νέα μεσαία τάξη», πως «η διάνοηση ως τάξη είναι μια ιδιορρυθμία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής».¹⁶⁵ Επισημαίνει, παράλληλα, για τα χαρακτηριστικά και τη σύνθεση της νέας μεσαίας τάξης, πως «ολόκληρη την ανώτερη πνευματική δράση, που πριν ήταν προνόμιο των κυρίαρχων τάξεων, την παραχωρούν αυτές σήμερα σε έμμισθους εργάτες και ο αριθμός αυτών των επαγγελματιών διανοουμένων, καλλιτεχνών, των μηχανικών, των υπαλλήλων αυξάνεται ραγδαία. Όλοι μαζί αποτελούν την τάξη της διάνοησης, τη νέα μεσαία τάξη, αλλά αυτοί ξεχωρίζουν από την παλαιά μεσαία τάξη από την έλλειψη μιας ιδιαίτερης ταξικής συνείδησης».¹⁶⁶ Είναι η πρώτη φορά που εμφανίζεται ο συγκεκριμένος όρος και ουσιαστικά προσλαμβάνει χωρίς ιδιαίτερη ανάλυση τους μισθωτούς υπαλλήλους της μεσαίας στελέχωσης των πολύ μεγάλων επιχειρήσεων.

εργατικής ασφάλισης, με αποφασιστική συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκησή του». Βλ., “Social Democracy 1891, The Erfurt Program”, Marxists.org, <https://www.marxists.org/history/international/social-democracy/1891/erfurt-program.htm>. Ο Κ. Kautsky είχε μέγιστη επίδραση στο Ψήφισμα της Εθνικής Συνέλευσης της Γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας της Δρέσδης (συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε στο Άμστερνταμ, το 1903). Σε εκείνο το ψήφισμα καταδικάζεται η αναθεωρητική (του μαρξισμού) θεωρητική προσέγγιση και η μεταρρυθμιστική πολιτική τάση, στο πλαίσιο του SPD (ο βασικός εκφραστής τους ήταν ο E. Bernstein). Επαναβεβαιώνεται η στατηγική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Βλ., D. De Leon, *Flashlights of the Amsterdam International Socialist Congress*, New York, New York Labor News, 1904, <http://www.archive.org/details/FlashlightsOfTheAmsterdamCongress>.

¹⁶³ Κ. Kautsky, *Η Κοινωνική Επανάσταση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985 (1902).

¹⁶⁴ Κ. Kautsky, *όπ.π.*, σσ. 92-93.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 92.

¹⁶⁶ Στο ίδιο.

Οι μη-μαρξιστικές ταξικές αναλύσεις, με τις αρκετές διαφοροποιήσεις τους, στους όρους και τις σημασίες τους, είναι πολύ σύνηθες να χρησιμοποιούν θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες, κατά τη γνώμη των σχετικών αναλυτών, έλκουν τις επιστημονικές βάσεις τους και τους συμβολισμούς τους, από τις επεξεργασίες του M. Weber. Είναι γνωστή, βέβαια, η επιλεκτική χρησιμοποίηση των θεωρητικών εισφορών του M. Weber και η πλήρης παράκαμψη άλλων, οι οποίες δεν φαίνονται βολικές. Κατά τη δική μου εκτίμηση η πιο σημαντική θεωρητική τοποθέτηση για την κοινωνική δομή του καπιταλισμού είναι η ανάλυση του M. Weber, για την «τάξη της αγοράς».¹⁶⁷ Στην ενδιάμεση τάξη της συγκεκριμένης ταξικής ταξινόμησης και σταχυολόγησης, εντάσσονται *οι βιοτέχνες, οι αγρότες, οι ανεξάρτητοι επαγγελματίες και ορισμένοι υπάλληλοι*. Υπάρχει βέβαια μια σοβαρή διαφορά στην ορολογία του M. Weber, αλλά αυτό το υπόδειγμα της σχηματικής κοινωνικής δομής, με βάση το θετικό ή αρνητικό προνόμιο της άσκησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας, παρουσιάζει αναλογίες προς τις τάξεις τις οποίες αναγνωρίζουν ο A. Smith και ο κλασικός μαρξισμός. Καλώ να συγκριθούν οι ιδιότητες των αγροτών (farmers) και των βιοτεχνών, με το μείζον μέρος της ενδιάμεσης τάξης του M. Weber, στην παράθεση για την «τάξη της αγοράς». Στην πράξη η τοποθέτηση του M. Weber προέρχεται από την ανάλυση του A. Smith. Με βάση την εκτίμηση, πως η κλασική μαρξιστική ανάλυση προέρχεται και εκείνη ευθέως από την προηγούμενη θεμελίωση της θεωρίας της αξίας (και της περιγραφής των εισοδημάτων των αγροτών και των βιοτεχνών), από τον A. Smith, δεν

---

¹⁶⁷ M. Weber, *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, 1978, τ. I, σσ. 303-305.

φαίνεται τυχαία η ουσιαστική ταύτιση της «ενδιάμεσης τάξης» της «τάξης της αγοράς» με την παραδοσιακή μικροαστική τάξη του κλασικού μαρξισμού.

Οι απόψεις του P. Sorokin παρεμβαίνουν στο διάλογο για τη μεσαία τάξη, τόσο στο πλαίσιο της εισήγησής του για την οικονομική στρωμάτωση όσο και στην ανάλυσή του για την επαγγελματική στρωμάτωση. Σχετικά με τη φάση της καπιταλιστικής κοινωνίας γράφει: «Κάτω από κανονικές συνθήκες, εκτός της περίπτωσης της κοινωνικής καταστροφής για μια κοινωνία που ξεπέρασε το πρωτόγονο στάδιο, ολοκληρώθηκε σε μια δομή και επικεντρώνεται στους θεσμούς της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, οι διακυμάνσεις στο ύψος της πυραμίδας και την ένταση της οικονομικής πυραμίδας είναι περιορισμένες».¹⁶⁸ Στο πλαίσιο της προσέγγισής του αντιμετωπίζει με πνευματική ένταση την κλασική μαρξιστική θεωρία και αντιπαρατίθεται στην πρόβλεψη σχετικά με την προοπτική της ταξικής πόλωσης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Πραγματεύεται επικριτικά τις απόψεις που κάνουν λόγο, κατά πρώτον, για τη σταδιακή διαμόρφωση μιας ολιγάριθμης πάμπλουτης αστικής τάξης και για τη διόγκωση, αλλά και την αποπτώχευση της εργατικής τάξης. Αντιμετωπίζει, ακόμη, τις θέσεις, σχετικά με τη σημαντική μείωση της μεσαίας τάξης, της οποίας τα μέλη θα βρισκόντουσαν ενώπιον του φάσματος της κοινωνικής καταστροφής και της παρεπόμενης πτώσης τους στην εργατική τάξη. Ο P. Sorokin εκτιμά, ότι δεν επιβεβαιώθηκε το σύνολο αυτών των προβλέψεων. Με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα για το εισόδημα των μισθωτών, αντιλαμβάνεται, πως η κατάσταση της εργατικής τάξης βελτιώθηκε τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική, προς το

---

¹⁶⁸ P. Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, New York, The Free Press, 1959, σ. 57.

τέλος του 19ου αιώνα. Επιπρόσθετα, οι φορείς των μεσαίων εισοδημάτων διευρύνονται είτε ως απόλυτος αριθμός είτε αναλογικώς. Σύμφωνα με τη λογική του, αυτά τα συμβάντα ήταν αντίθετα από την πρόγνωση του κλασικού μαρξισμού.¹⁶⁹

Στη θεωρητική προσέγγιση της επαγγελματικής στρωμάτωσης, P. Sorokin με βάση τα δεδομένα, από τις διακυμάνσεις των τριών διαφορετικών στρωμάτων (ανώτερο, μεσαίο, κατώτερο), διακρίνει ότι η μεσαία τάξη διευρύνθηκε, την περίοδο της μελέτης του. Η μεσαία τάξη, όμως, ταυτίζεται, ρητά και μόνο, με τους μισθωτούς απασχολούμενους της ανώτερης βαθμίδας. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί μια διάψευση των δυσμενών προγνώσεων του κλασικού μαρξισμού. Κατά τη γνώμη που εκφράζει η παρούσα ανάλυση, η συγκεκριμένη σύγκριση γίνεται αδόκιμα, επειδή αφορά σε εντελώς διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (μόνο μεταξύ ομοίων ομάδων είναι επιτρεπτή η άμεση σύγκριση). Η μεσαία τάξη για την οποία έκανε λόγο ο κλασικός μαρξισμός είναι η παραδοσιακή μικροαστική τάξη και, άρα, αποτελείται από τους επαγγελματίες, τους μικροπαραγωγούς και τους μικροϊδιοκτήτες (αγρότες, βιοτέχνες, μικρέμπορους και λοιπές κατηγορίες ανεξάρτητων επαγγελματιών), που είναι αυτοαπασχολούμενοι ή πολύ μικροί εργοδότες. Η επίκριση του P. Sorokin είναι, κατά τούτο, ανεδαφική και δικαιολογείται μόνον από την έντονη ιδεολογική και την πολιτική εμπάθεια, για οποιαδήποτε μαρξιστική τοποθέτηση.¹⁷⁰

Το βασικό υπόδειγμα της διαστρωμάτωσης του P. Sorokin ενσωματώνεται, σε μεγάλο βαθμό, από τον αμερικανικό λειτουργισμό.

---

¹⁶⁹ P. Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, όπ.π., σσ. 23-32.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 121.

Με τις ανάλογες διαμεσολαβήσεις ή και τα ιδιαίτερα προσεγγιστικά ιδιώματα του T. Parsons,¹⁷¹ οι K. Davis και W. Moore φαίνονται να αποδέχονται τη σημασία των διευθυντικών στελεχών (κυρίως, μεσαίων και ανώτερων, αλλά αναλυτικά απροσδιόριστων), ως κύριων εκπροσώπων των νέων μεσαίων στρωμάτων. Διευκολύνονται, βέβαια, από την επικράτηση και τη μείζονα διάδοση του υποδείγματος του φορντισμού-τεϊλορισμού, σε όλες τις μεγάλες επιχειρήσεις, στην μεταπολεμική εποχή. Η συγγραφική παρέμβαση των K. Davis και W. Moore προκάλεσε αίσθηση, όταν δημοσιεύθηκε, στους εκπροσώπους της κοινωνικής θεωρίας. Κατά την ανάλυσή τους τίθεται ως στόχος, να προσδιοριστούν οι πιο κατάλληλοι τρόποι πρόσληψης, οι αμοιβές και επιβραβεύσεις, για τα πιο προικισμένα μέλη της κοινωνίας, τα οποία θα κατευθυνθούν στις πιο απαιτητικές και προνομιούχες θέσεις. Σύμφωνα με τις απόψεις τους, οι πιο απαιτητικές και προνομιούχες θέσεις οφείλουν να καλυφθούν από τα άτομα με τις πιο κατάλληλες και υψηλές δεξιότητες. Η εργασία των K. Davis και W. Moore καταλήγει, μετά από μια σχετικά σύντομη περιήγηση σε εναλλακτικές δυνατότητες, οι οποίες ήταν δεδομένες για προβεβλημένες θέσεις σε προηγούμενες εποχές, στην εκτίμηση πως πρέπει να προβλεφθούν τα πιο αποδοτικά κίνητρα για τους λειτουργούς της οργάνωσης με τις προαναφερθείσες δεξιότητες, με τις υλικές αμοιβές και τις ηθικές ανταμοιβές. Μόνον έτσι θα μπορέσουν να διαδραματίσουν τον λειτουργικό ρόλο τους. Η προφανής σημασία αυτής της πρότασης είναι να δίνει δικαιολογία για τη μεγάλη οικονομική διαφορά των μισθών των μεσαίων και ανώτερων στελεχών, όπως και για

---

¹⁷¹ T. Parsons, "An analytical approach to the theory of social stratification", *American Journal of Sociology*, XLV, 1940 (November), σσ. 849-862.

τη διαφορά του κύρους, με τους λοιπούς μισθωτούς υπαλλήλους ή, ιδίως, τα μέλη της εργατικής τάξης. Η συγκεκριμένη παρέμβαση έχει βασικό σκοπό την επιβοήθηση της ατομικής κοινωνικής κινητικότητας, στη σύγχρονη κοινωνική οργάνωση.¹⁷²

Η «νέα μεσαία τάξη», που έχει ονοματισθεί και προσδιορισθεί, σε αδρές γραμμές και για πρώτη φορά, από τον K. Kautsky εδραιώνεται, ως λεπτομερής διανοητική κατασκευή και ως όρος στην κοινωνική θεωρία, από την επεξεργασία του C. Wright Mills.¹⁷³ Σύμφωνα με τον C. Wright Mills, τα μέλη της παλαιάς μεσαίας τάξης, δηλαδή οι μικροί και μεσαίοι αγρότες,¹⁷⁴ οι μικροπαραγωγοί, οι μικροκαταστηματάρχες και οι ανεξάρτητοι επαγγελματίες (γιατροί, δικηγόροι κ.ά.) των αμερικανικών πόλεων,¹⁷⁵ οι οποίοι ξεχώριζαν ως σημαντικές φιγούρες της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, μέχρι το μεσοπόλεμο, έπαυσαν να χαρακτηρίζουν έντονα την εικόνα της κοινωνικής οργάνωσης και δομής, σταδιακά ή πιο γρήγορα, μετά από την κρίση του 1929-1930.¹⁷⁶

Η νέα μεσαία τάξη, από το 1940, υπερέχει αναλογικά της παλαιάς μεσαίας τάξης, και αυτή η ποσοστιαία υπεροχή προσδιορίζει το πραγματικό και το συμβολικό περιεχόμενο για τη σημασία της νέας τάξης στις συζητήσεις της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας. Η «νέα μεσαία τάξη», στη συγκεκριμένη επισκόπηση των δεδομένων (1940),

---

¹⁷² K. Davis, W. Moore, "Some principles of social stratification", *American Sociological Review*, V. 10, No 2, 1945, σσ. 242-249.

¹⁷³ C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, Oxford-New York, Oxford University Press, 1969 (1951).

¹⁷⁴ C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, όπ.π., σσ. 40-44. Η υποβάθμιση και η εξάρτηση από τις κρατικές πολιτικές είναι χαρακτηριστική για τους μικροϊδιοκτήτες αγρότες.

¹⁷⁵ C. Wright Mills, *White Collar.....*, όπ.π., σσ. 44-54, και, ιδίως, σ. 46.

¹⁷⁶ C. Wright Mills, όπ.π., σσ. 63-65.

από τον C. Wright Mills, αντιπροσωπεύει το 25% των εργαζομένων (η παλαιά μεσαία τάξη αποτελεί το 20% και η εργατική τάξη το 55%).¹⁷⁷ Αποτελείται από τα διευθυντικά στελέχη (είναι το 10% του 25%, που αντιπροσωπεύει η νέα μεσαία τάξη), τους μισθωτούς επαγγελματίες (είναι το ένα τέταρτο του 25% της νέας μεσαίας τάξης), τους πωλητές (είναι, επίσης, το ένα τέταρτο του 25% της νέας μεσαίας τάξης) και τους υπαλλήλους γραφείου (είναι η μεγαλύτερη ομάδα, με το 40% της νέας μεσαίας τάξης).¹⁷⁸ Η εκτίμησή του είναι μάλλον αρκετά ευρύχωρη, για την αναλογία της νέας μεσαίας τάξης, καθώς οι μισθωτοί πωλητές και οι μισθωτοί υπάλληλοι γραφείου δεν έχουν αισθητές διαφορές, από το επαγγελματικό και οικονομικό επίπεδο της εργατικής τάξης. Έχουν βέβαια μορφικές και άλλες ιδιαιτερότητες, αλλά και διαφοροποιήσεις στις στάσεις και τις συμπεριφορές τους. Δεν είναι δεδομένο, ωστόσο, πως αυτές επαρκούν για να διαχωριστούν από τους χειρώνακτες εργάτες.¹⁷⁹ Είναι σίγουρο, πως ο C. Wright Mills κάνει μια εκτεταμένη και λεπτομερή εξέταση των κοινωνικών χαρακτηριστικών τους.

Οι χαρτογιακάδες (άλλως, τα λευκά κολλάρα), πέραν του ειδικού ενδύματος (η διαφοροποίηση αφορά στη σχέση τους με τις μπλε φόρμες της εργατικής τάξης) είναι εντεταγμένοι στην μεσαία πυραμίδα στελέχωσης της φορντικού-τεϊλορικού τύπου επιχείρησης. Είναι, λοιπόν και παρά τις εξειδικεύσεις, εργαλειοποιημένα γρανάζια ενός διοικητικού

---

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 63.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 64.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σσ. 71-72. Για να είναι δίκαιη αυτή η κριτική παρουσίαση σημειώνεται, πως ο C. Wright Mills δηλώνει, πως από την άποψη της ιδιοκτησίας το μείζον μέρος της νέας μεσαίας τάξης μοιράζεται ακριβώς την ίδια θέση με την εργατική τάξη. Από αυτή τη θέση και άλλες ανάλογες εκπηγάζουν πλάγιες εκτιμήσεις, περί της «εργατοποίησης» της μεσαίας τάξης.

μηχανισμού, ο οποίος λειτουργεί ως μια γραφειοκρατική ιεραρχία.¹⁸⁰ Καθώς οι κατώτερες βαθμίδες είναι υπόφορες στην ισχύ των ανώτερων, τα μεσαία στελέχη υποβάλλονται στην ανάγκη της παθητικής αυτοπροστασίας, που συμβαδίζει και με κάποια πιθανότητα για μια σχετική και ατομική επαγγελματική άνοδο (και με ανταγωνιστικούς όρους), με προοπτική και την εισοδηματική βελτίωση.¹⁸¹ Σε αυτή την εργασιακή ένταξη η πρωτοβουλία τους εξαφανίζεται ή δεν εκδηλώνεται, επειδή στερείται σημασίας.¹⁸² Τα ιδιαίτερα πιστοποιημένα προσόντα και οι διαβαθμισμένες εξειδικεύσεις τους προέρχονται από την εκπαίδευση.¹⁸³ Είναι χαρακτηριστικό, ωστόσο, της σύγχρονης κοινωνικής οργάνωσης, πως είναι εντεταγμένοι, με έμμισθη απασχόληση στις επιχειρηματικές οργανώσεις και την κρατική γραφειοκρατία (όπως τα ιατρικά επαγγέλματα, οι τεχνικοί, ομάδες διανοομένων, οι δικηγόροι κ.ά.). Σε κάποιες περιπτώσεις το κοινωνικό κύρος ορισμένων επαγγελματικών κατηγοριών (όπως οι καθηγητές) υποχωρεί αισθητά.¹⁸⁴ Ο χώρος των πωλήσεων ιδίως στα μητροπολιτικά αστικά κέντρα αντιγράφει το υπόδειγμα των πολύ μεγάλων επιχειρήσεων της βιομηχανίας και ανταποκρίνεται στην ανάγκη της δεδομένης μαζικής παραγωγής, με τη δημιουργία μιας αντίστοιχης μαζικής κατανάλωσης. Οι πωλητές και ιδιαίτερα οι πωλήτριες αποτελούν ιδιαίτερες ομάδες των εργαζομένων σε μαζική κλίμακα, στη σύγχρονη κοινωνία.¹⁸⁵ Ανάλογη είναι η κατάσταση στα μεταπολεμικά μαζικά γραφεία, όπου, μεταξύ των

---

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σσ. 215-249.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σσ. 259-265.

¹⁸² Στο ίδιο, σσ. 70-76, 78-87, 106-111.

¹⁸³ Στο ίδιο, σσ. 265-272.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σσ. 112-136, 152-160.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σσ. 161-188 και, ιδίως, για τις πωλήτριες, σσ. 172-178.

άλλων, οι γυναίκες υπάλληλοι (γραμματείς, δακτυλογράφοι, τηλεφωνήτριες κ.ά.) σχηματίζουν πολυάνθρωπα σύνολα, στην οργάνωση της εργασίας.¹⁸⁶ Τα μέλη της νέας μεσαίας τάξης, ανάλογα βέβαια με τη θέση τους στις βαθμίδες της ιεραρχίας της εργασίας, είτε δεν συνδικαλίζονται είτε προτιμούν να σχηματίσουν ιδιαίτερα συνδικάτα (ιδιαίτερη είναι και η στάση τους απέναντι στις γνωστές διεκδικητικές πρακτικές).¹⁸⁷ Οι άνδρες και οι γυναίκες της νέας μεσαίας τάξης ζουν την παθητικοποιημένη ενσωμάτωση των καταναλωτικών συνθηκών, με τις ιδιαιτερότητες του γούστου τους ή των προσωπικών προτιμήσεων που επιτρέπει η μαζική κατανάλωση. Είναι οι «άμορφοι» κάτοικοι των μεγαλουπόλεων ή, έστω, των προαστίων. Στην μαζική συγκέντρωση όλων των προαναφερθέντων και των προαναφερθεισών ξεχωρίζει η εκτίμηση, παρά την μαζικότητα, για τη γενική εξατομίκευσή τους, την αλλοτρίωση και την έλλειψη νοήματος.¹⁸⁸ Η εικόνα που μάς παρέχει ο C. Wright Mills είναι ανάλογη, με εκείνη για μια μάζα από αφελείς, οι οποίοι έχουν υψηλότερο επίπεδο μόρφωσης σε σχέση με τους φορείς της χειρωνακτικής εργασίας. Είναι ανυπέρβλητη, για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και το ρόλο αυτής της τάξης, η ακροτελεύτια διατύπωση του κειμένου του: *«Είναι η οπισθοφυλακή. Βραχυπρόθεσμα θα επηρεαστούν από τον πυρετό του συναγωνισμού. Μακροπρόθεσμα θα ακολουθήσουν το δρόμο της ισχύος, γιατί εν τέλει το γόητρο καθορίζεται από την ισχύ. Στο μεταξύ μέσα στην πολιτική αγορά».* «οι νέες μεσαίες τάξεις είναι διαθέσιμες για πώληση. Όποιος είναι αρκετά αξιόπιστος και

---

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σσ. 192-203 και, ιδίως, για τις γυναίκες υπαλλήλους γραφείου, σσ. 198-203.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σσ. 301-323 και, ιδίως, σ. 302.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σσ. 188-189. Έχει ιδιαίτερη σημασία η αναφορά, στο ίδιο, σ. 213 (προερχόμενη από τη γραφή του George Orwell). Βλ., ακόμη, στο ίδιο, σσ. 251-254.

ισχυρός μπορεί να τίς αποκτήσει. Μέχρι τώρα, όμως, δεν έχει υποβληθεί κάποια σημαντική προσφορά».¹⁸⁹ Επομένως, θεωρούνται, περίπου, ενδιάθετοι εξωνημένοι, χωρίς διαθέσιμους αγοραστές, αλλά και («δεδομένου») υποτακτικοί στις ανώτερες τάξεις.

Ο Ν. Πουλαντζάς¹⁹⁰ διευρύνει τα όρια της τάξης, για την οποία ο C. Wright Mills έκανε λόγο («νέα μεσαία τάξη»), για μια μαρξιστική θεωρητική προσέγγιση. Χρησιμοποιεί μια ιδιόμορφη, αλλά και συζητήσιμη βασιμότητα, διαχείριση των μαρξικών θεωρήσεων που αφορούν στη διάκριση παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, και μια ιδιόρρυθμη προσέγγιση για τις οικονομικές, τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις (προερχόμενη από το αναλυτικό πλαίσιο του «δομικού μαρξισμού») στον «καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό». Από τη μία πλευρά και πολύ γενικά, οι εργάτες, οι οποίοι εργάζονται αμέσως στην υλική παραγωγή,¹⁹¹ ενσωματώνουν στα εμπορεύματα αξίες χρήσης, δημιουργούν υπεραξία και από αυτήν την άποψη είναι παραγωγικοί εργάτες, είναι δηλαδή μέλη της εργατικής τάξης. Οι εργαζόμενοι, οι οποίοι εργάζονται στη μη-υλική παραγωγή, δεν ενσωματώνουν, αμέσως, στα εμπορεύματα αξίες χρήσης, δεν δημιουργούν υπεραξία και από αυτήν την άποψη, ως μη-παραγωγικοί εργάτες, είναι μέλη της νέας μικροαστικής τάξης. Οι τελευταίοι είναι αντικείμενα εκμετάλλευσης, δημιουργούν υπερεργασία, η οποία καλύπτει τα «αφανή έξοδα» του κεφαλαίου, και δεν είναι, κατ' αυτήν την έννοια,

---

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σσ. 353-354.

¹⁹⁰ Ν. Πουλαντζάς, *Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.

¹⁹¹ Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, περιλαμβάνονται στην υλική παραγωγή οι μεταφορές, η αποθήκευση και η διατήρηση.

μέλη της εργατικής τάξης.¹⁹² Από την άλλη πλευρά, θεωρείται, πως αναπτύσσεται ο ενεργός διαχωρισμός μεταξύ των φορέων της διανοητικής εργασίας (ταυτίζονται στο μείζον μέρος τους με τα μέλη της νέας μικροαστικής τάξης) και των φορέων της χειρωνακτικής εργασίας (είναι τα μέλη της εργατικής τάξης), με αποτυπώσεις στις πολιτικές (αφορά στις σχέσεις κυριαρχίας-υποταγής και μέσα στην εργασιακή οργάνωση) και τις ιδεολογικές σχέσεις.¹⁹³ Ειδικό ενδιαφέρον έχει η τοποθέτηση για τη «γραφειοκρατικοποίηση της διανοητικής εργασίας». Η «γραφειοκρατικοποίηση της διανοητικής εργασίας» αφορά σε εκείνες τις περιπτώσεις που οι φορείς της διανοητικής εργασίας δεν επικοινωνούν (με τη μορφή της εποπτείας της χειρωνακτικής εργασίας), αμέσως, με τους φορείς της χειρωνακτικής εργασίας (αφορά στο εμπόριο, τις υπηρεσίες και την κρατική διοίκηση). Σε ανάλογες καταστάσεις οι φορείς της διανοητικής εργασίας έχουν την τάση να εξασκούν στον εαυτό τους τις συνέπειες της συνάρθρωσης των πολιτικών και των ιδεολογικών σχέσεων.¹⁹⁴

Ο νέος όρος, δηλαδή η «νέα μικροαστική τάξη» (και κυρίως η αναφορά στη «μικροαστική τάξη»), αντανakλά τη θέση του Ν. Πουλαντζά, ότι αυτή η νέα «τάξη» αναπαραγάγει το ιδεολογικό υποσύνολο της «παραδοσιακής μικροαστικής τάξης».¹⁹⁵ Αυτή η ιδεολογική αντίληψη συμπυκνώνει τον ατομισμό, την κοινωνική ταλάντευση, την ιδεολογική άρνηση ταύτισης με την εργατική τάξη, όπως και την ψευδαίσθηση περί της δυνατότητας για κοινωνική άνοδο

---

¹⁹² Ν. Πουλαντζάς, *όπ.π.*, σσ. 262-275

¹⁹³ Στο ίδιο, σσ. 281-296, 303-306.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σσ. 318-319, 338-341.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σσ. 358-364.

στην αστική τάξη Η «νέα μικροαστική τάξη», συμπερασματικά, αποτελείται από ένα πολύ μεγάλο μέρος των μισθωτών, οι οποίοι δεν εργάζονται στην υλική παραγωγή, είναι μη-παραγωγικοί εργαζόμενοι και είναι φορείς της διανοητικής εργασίας. Η εκτίμηση για τη διεύρυνση της «νέας μικροαστικής τάξης», ταυτόχρονα, επισημαίνει την υποβάθμιση της αναλογίας της εργατικής τάξης.

Η προσέγγιση του Ν. Πουλαντζά έχει το ενδιαφέρον της, κυρίως, για τον τρόπο που διασκευάζονται οι θεωρητικές απόψεις, με αντανάκλασεις από τις παραγωγικές και εργασιακές συνθήκες μιας ορισμένης περιόδου (δηλαδή των περίπου εβδομήντα ετών του φορντισμού-τεϊλορισμού), σαν να ήσαν αυτές παντοτινές και αμετάβλητες. Η εργασιακή οργάνωση αλλάζει, όμως και δραματικά, τη στιγμή κατά την οποία δημοσιεύεται το κείμενο του Ν. Πουλαντζά, σχετικά με τη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, το εύρος και τη σημασία της «νέας μικροαστικής τάξης». Οι μεσαίες στελεχώσεις των επιχειρήσεων σταδιακά αποσυντίθενται και μετασχηματίζονται, με ριζοσπαστικό τρόπο και με αποτέλεσμα, να αναδιαμορφώνονται οι συσχετισμοί των εργασιακών και των κοινωνικών ομάδων. Είναι μοιραία αυτή η εξέλιξη, για την εκτίμηση της ευστάθειας της συγκεκριμένης κοινωνικής ανάλυσης.

3. Η εργατική τάξη στην κλασική θεωρία

Ο A. Smith, στον *Πλούτο των Εθνών* δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στον τρόπο που αναπτύσσεται ο καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας.¹⁹⁶

Ο αναλυτής αντιλαμβάνεται, ότι τα εμπορεύματα που γίνονται αντικείμενο των συναλλαγών, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας, είναι δημιουργήματα της παραγωγής και μάλιστα της εθνικής παραγωγής. Επομένως, οι συναλλακτικές σχέσεις είναι υπόφορες των διασκευών της παραγωγικής πράξης. Η επισήμανση αυτή είναι έχει ειδικό νόημα, διότι το προκαπιταλιστικό εμπόριο, βασικά, έδινε προσοχή (σε) και διακινούσε, συχνά, αγαθά που δεν είχαν παραχθεί στην εθνική οικονομία ή την κοινότητα, στην οποία ήταν αντικείμενο πώλησης.

Η τοποθέτηση του ζητήματος του καταμερισμού της εργασίας στην αφετηρία της γραφής του έχει σίγουρα ουσιαστικό και συμβολικό χαρακτήρα. Υποδεικνύει, πως τα εμπορεύματα δεν είναι κατασκευασμένα, από ένα άτομο ή, απλώς, από έναν αριθμό ατόμων, αλλά είναι τα αποτελέσματα της συμβολής μιας κοινωνικής δύναμης, στη βάση μιας συλλογικής οργάνωσης και προσπάθειας.

Ένα δεύτερο, συμβολικού χαρακτήρα, ζήτημα αναφέρεται. Οι εργαζόμενοι είναι ταπεινοί, αμόρφωτοι και ανειδίκευτοι άνθρωποι. Δεν διαθέτουν ιδιαίτερη εκπαίδευση (ή είναι εντελώς ανεκπαίδευτοι και αναλφάβητοι) και επαγγελματική κατάρτιση. Παρά τις εγγενείς αδυναμίες τους, αυτοί οι ταπεινοί εργαζόμενοι, επειδή είναι εντεταγμένοι

---

¹⁹⁶A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ...Vol. I, σσ. 5-17.

στον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας, δηλαδή σε συγκεκριμένο τρόπο εργασιακής οργάνωσης, παράγουν αποκλειστικά αυτοί τον *πλούτο των εθνών*. Σίγουρα, αποτελεί έναν ιδιαίτερο «τίτλο τιμής», στο ρόλο των καθημερινών ανθρώπων, που δεν ανήκουν στην αριστοκρατία και δεν διαθέτουν τις «αρετές» της. Πλαγίως, είναι ένας «τίτλος τιμής», σε εκείνους που επινόησαν τον συγκεκριμένο καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας, δηλαδή στους αστούς.

Η αναφορά στο είδος της παραγωγής εμπεριέχει και τρίτο συμβολισμό. Πιθανώς, ο A. Smith επιθυμούσε να δείξει πως ο πλούτος των εθνών δεν αφορά σε πολυτελή αγαθά, τα οποία παράγονται και γίνονται αντικείμενο των συναλλαγών. Το πλήθος των, φαινομενικά, ασήμαντης αξίας (ένα προς ένα) προϊόντων (όπως οι καρφίτσες ή τα καρφιά), όταν παράγεται σε μεγάλη ποσότητα και σε χαμηλές τιμές, μπορεί να δημιουργήσει ένα μεγαλύτερο πλήθος πιο σημαντικών εμπορευμάτων και να συμβάλλει αθροιστικά ή και πολλαπλασιαστικά στην αύξηση του πλούτου των εθνών.

Ο καταμερισμός της εργασίας υποδιαιρεί, σε πολλές επιμέρους διαδικασίες και πράξεις, την παραγωγή ενός εμπορεύματος. Ο στόχος είναι να απλοποιείται η ατομική δουλειά. Καθώς οι πράξεις είναι εξαιρετικά απλές, η δουλειά επικεντρώνεται σε, συνεχώς, επαναλαμβανόμενες ενέργειες, μέσα στο χρόνο εργασίας. Αυτήν την εργασία μπορεί να την πραγματοποιήσει κάθε φορέας της εργασίας. Ο φορέας της εργασίας δεν απαιτείται να έχει ειδική εκπαίδευση ή κατάρτιση. Ο καταμερισμός της εργασίας, με αυτήν την έννοια,

συμβάλλει στην επιτάχυνση παραγωγικής διαδικασίας, χωρίς να εξαρτάται από την σωματική ικανότητα των φορέων της εργασίας.¹⁹⁷

Ο καταμερισμός, σύμφωνα με την προσέγγιση του A. Smith, διευρύνει τη συλλογική επιδεξιότητα των εργατών και διευρύνει την ποσότητα της παραγωγής τους.¹⁹⁸ Η δυναμική του καταμερισμού, για κάθε εργαζόμενο, είναι να κάνει εξοικονόμηση χρόνου και να ασχολείται με περισσότερες εργασίες, με συνοδευτικό ή παράλληλο περιεχόμενο μέσα στην ίδια παραγωγική διαδικασία. Κατά τον συγγραφέα, η επινόηση, αλλά και η χρησιμοποίηση των μηχανών (σημειώνουμε ότι μιλά είτε για σχετικά απλές μηχανές ή για μηχανές νερού) αξιοποιεί την προαναφερθείσα εξοικονόμηση του χρόνου της εργασίας, με προοπτική την αύξηση της παραγωγικότητας (μεγαλύτερος όγκος παραγωγής, στον ίδιο χρόνο, και με το ίδιο κόστος της εργασίας).¹⁹⁹

Όταν επιχειρείται η αξιολόγηση στο πλαίσιο μιας εθνικής οικονομίας, οι παρατηρήσεις του είναι αξιοσημείωτες και σε μεγάλο βαθμό επιβεβαιώνονται και στη σύγχρονη εποχή. Διαπιστώνει, συγκεκριμένα, πως ο καταμερισμός της εργασίας είναι μεγαλύτερος στη βιομηχανία έναντι της γεωργίας. Όταν η εστίαση γίνεται σε διαφορετικές εθνικές οικονομίες, επισημαίνει πως ο καταμερισμός της εργασίας είναι μεγαλύτερος στις πλούσιες εθνικές οικονομίες, ενώ στις φτωχές είναι λιγότερο ευρύς.²⁰⁰ Καταλήγει πως η συνεισφορά του καταμερισμού της εργασίας είναι αυτονόητη για τα κέρδη των κεφαλαιοκρατών. Θεωρεί, ταυτόχρονα, πως τα κατώτερα στρώματα απολαύουν, σε μεγάλο βαθμό,

---

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σσ. 6-7.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σσ. 9-10.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σσ. 10-12.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σσ. 7-10.

από τα ποσοτικά αποτελέσματα ή τα επιτεύγματα του καταμερισμού της εργασίας. Η οικονομική μεγέθυνση και, επομένως, η διεύρυνση του πλούτου ενός έθνους, αυξάνει το εισόδημα των εργαζομένων των κατώτερων τάξεων. Επιπλέον, με την αξιοποίηση του υψηλότερου εισοδήματος, καλύπτονται, με μεγάλη επάρκεια, οι βιωτικές ανάγκες, ενώ διευρύνεται η αφθονία αγαθών και οι απολαύσεις.²⁰¹

Οι εργάτες, δηλαδή όσοι κάνουν εξαρτημένη εργασία και λαμβάνουν μισθό, είναι από τις τάξεις οι οποίες αναφέρονται ρητά, από τον A. Smith, στο πλαίσιο της ανάλυσής του για τα θεμελιώδη εισοδήματα. Είναι, χωρίς οποιαδήποτε επιφύλαξη, οι δημιουργοί του συνόλου του δικού τους εισοδήματος και του συνόλου του πλούτου των κεφαλαιοκρατών (αν εξαιρεθούν τα ποσά ή την περιουσία τους από την αρχική συσσώρευσή τους, πριν εμπλακούν με την καπιταλιστική παραγωγή).

Αναφέρεται αρχικά στη διαδικασία της έναρξης της σχέσης: «Από τη στιγμή που συσσωρεύτηκε απόθεμα στα χέρια συγκεκριμένων ατόμων, κάποια απ' αυτά είναι φυσικό να το χρησιμοποιήσουν βάζοντας φιλόπονους ανθρώπους να δουλέψουν, παρέχοντας τους υλικά και μέσα ατομικής συντήρησης, προκειμένου να πραγματοποιήσουν κέρδος από την πώληση της εργασίας τους ή από αυτό που προσθέτει η εργασία των εργατών στην αξία των υλικών».²⁰² Η σχέση αυτή αφορά στη προσδοκία για τη δημιουργία κέρδους από την εργασία των εργατών. Προκειμένου οι εργάτες να ενταχθούν στη διαδικασία της παραγωγής οι

---

²⁰¹ Στο ίδιο, σσ. 14-17.

²⁰² Στο ίδιο, σ. 48.

κεφαλαιοκράτες προκαταβάλλουν την αξία των μέσων συντήρησης των εργατών.

Μετά εξηγεί τη διανομή της αξίας της παραγωγής ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους εργάτες. «Η αξία επομένως, που προσθέτουν οι εργάτες στα υλικά αναλύεται στην περίπτωση αυτή σε δύο μέρη, εκ των οποίων το πρώτο πληρώνει τους μισθούς τους και το δεύτερο τα κέρδη του εργοδότη τους για το συνολικό απόθεμα που προκατάβαλε για τα υλικά και τους μισθούς. Ο επιχειρηματίας δεν θα είχε οποιοδήποτε συμφέρον να τους απασχολήσει, αν δεν προσδοκούσε από την πώληση του προϊόντος κάτι περισσότερο από αυτό που χρειαζόταν για την αναπλήρωση του αποθέματός του· και δεν θα είχε συμφέρον να χρησιμοποιήσει ένα μεγάλο απόθεμα σε σχέση με ένα μικρότερο, παρά μόνον αν τα κέρδη του έχουν κάποια αναλογία με το μέγεθος του χρησιμοποιηθέντος κεφαλαίου».²⁰³ Στην ουσία το συγκεκριμένο απόσπασμα επισημαίνει, ότι οι εργάτες κατά τη διαδικασία παραγωγής των εμπορευμάτων, αναπληρώνουν το σύνολο της αξίας των μισθών τους (έχουν προκαταβληθεί), αλλά και για τα υλικά (π.χ. οι πρώτες ύλες και τα εργαλεία, που έχουν διατεθεί από τους κεφαλαιοκράτες). Επομένως, είναι ένα παροδικό φαινόμενο η ολική εξόφληση των μισθών των εργατών, από τους κεφαλαιοκράτες, καθώς αυτά τα ποσά τους επιστρέφονται με την πώληση και την είσπραξη της αξίας των εμπορευμάτων.

Οι εργάτες, ταυτόχρονα, παράγουν το σύνολο των κερδών των κεφαλαιοκρατών. Αυτή είναι μιας σπουδαίας σημασίας παραδοχή, η οποία δεν έχει τροποποιηθεί, μεταβληθεί, μετασχηματισθεί ή γίνει αντικείμενο κριτικής, από οποιαδήποτε επόμενη φιλελεύθερη οικονομική

---

²⁰³ Στο ίδιο, σ. 49.

θεωρία ή από οποιοδήποτε επίγονο της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Θα πρέπει να είναι σαφές, ότι ο A. Smith, δεν κάνει λόγο για την εκμετάλλευση των μισθωτών εργατών, από τους κεφαλαιοκράτες. Ενδεχομένως, ο συγγραφέας να θεωρούσε ότι η μισθωτή εργασία σε συνθήκες καπιταλιστικών σχέσεων ήταν πιο εύλογη, σε σχέση με τις προνομιακές και προπετείς αξιώσεις των φεουδαρχών, σε προηγούμενη περίοδο, και την ευθεία εξωοικονομική βία, ακόμη και με την ληστρική απόσπαση των αγαθών από τους άμεσους παραγωγούς.

Με μια ρητή τοποθέτηση (στη δεύτερη ενότητα του πρώτου κεφαλαίου, στο πέμπτο «βιβλίο» του *Πλούτου των Εθνών*), αποδέχεται πως ο πλούτος των πλουσίων συνοδεύεται από την μεγάλη οικονομική ανισότητα και την φτώχεια πολυάριθμων ανθρώπων, στην ίδια κοινότητα ή κοινωνία. Γράφει, πιο συγκεκριμένα: «Σε οποιαδήποτε περιοχή υπάρχει μεγάλη περιουσία», συγχρόνως, «υπάρχει μεγάλη ανισότητα. Για κάθε πολύ πλούσιο άνθρωπο πρέπει, να υπάρχουν τουλάχιστον πεντακόσιοι ενδεείς, και η ευημερία των λίγων προϋποθέτει την ανέχεια των πολλών».²⁰⁴ Η προκειμένη τοποθέτηση επισημαίνει, ότι ο A. Smith θεωρεί δεδομένη την ακραία ανισότητα, μεταξύ των πολύ πλούσιων και των φτωχών. Δεν ισχυρίζεται, πως η ανισότητα θα περιοριστεί και δεν αξιολογεί, ως αρνητική, αυτή την κοινωνική κατάσταση, παρά το γεγονός ότι όλος ο πλούτος (εκτός της αρχικής συσσώρευσης) των πλουσίων έχει

---

²⁰⁴ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, Methuen & Co. LTD., Vol. II, 1922³ (1904), σ. 203. Στο ίδιο απόσπασμα παραδέχεται ότι το κράτος και η δικαιοσύνη λειτουργούν ή πρέπει να λειτουργούν, ως θεσμικοί προστάτες της ιδιοκτησίας. Υποδεικνύει, με αυτόν τον τρόπο, ότι η δράση της εκτελεστικής εξουσίας και της δικαιοσύνης προορίζεται να υπεραμύνεται της πολύ μεγάλης περιουσίας και των ελάχιστων πολύ πλούσιων, από την απειλή των φτωχών. Κρίσιμο στοιχείο, λοιπόν, αυτής της δράσης μπορεί και να είναι η διατήρηση της υπάρχουσας ακραίας ανισότητας.

παραχθεί από τους μισθωτούς εργάτες, που, βεβαίως, ανήκουν στους φτωχούς.

Η ανάλυση του καταμερισμού της εργασίας είναι από τα βασικά ζητήματα ενδιαφέροντος και για τον κλασικό μαρξισμό. Καθώς η μαρξιστική θεώρηση πραγματοποιείται στην περίοδο της ολοκλήρωσης της βιομηχανικής επανάστασης, η βασική μέριμνα είναι ο εντοπισμός των διαδικασιών, οι οποίες σταθεροποιούν ή και διευρύνουν την εκμετάλλευση των φορέων της μισθωτής εργασίας. Η κριτική προσέγγιση είναι το βασικό συστατικό της αντιμετώπισης των κλασικών του μαρξισμού και ιδίως του Κ. Marx. Είναι εύλογο, η διερευνητική επικέντρωση να αφορά, πρώτα απ' όλα, στη διαδικασία της μηχανοποίησης και την παρεπόμενη αυτοματοποίηση των χειρωνακτικών πράξεων, στο πλαίσιο της παραγωγής.

Ο Κ. Marx αντιλαμβάνεται ότι η διαδικασία μηχανοποίησης διευρύνει τον καταμερισμό της εργασίας. Θεωρεί, μάλιστα, ότι η συγκεκριμένη αλλαγή δεν συμβαίνει κάποια στιγμή και διακόπτεται, ακολούθως. Αντιθέτως, η διαδικασία, όταν συμβαίνει, πραγματοποιείται με επαναστατικό τρόπο και στη συνέχεια προκαλείται μια ολόκληρη σειρά επάλληλων μεταβολών στην τεχνική βάση της παραγωγικής οργάνωσης. Σημειώνει: «Βλέπουμε έτσι πως ανατρέπονται, πως επαναστατικοποιούνται ο τρόπος παραγωγής και τα μέσα παραγωγής, πως ο καταμερισμός της εργασίας προκαλεί αναγκαστικά έναν ακόμα πιο μεγάλο καταμερισμό της εργασίας, η χρησιμοποίηση μηχανών μιαν ακόμα μεγαλύτερη χρησιμοποίηση μηχανών, η δουλειά σε μεγάλη

κλίμακα δουλειά σε ακόμα μεγαλύτερη κλίμακα».²⁰⁵

Είναι μια εντυπωσιακή άποψη η επόμενη, δηλαδή πως η διεύρυνση του καταμερισμού της εργασίας, ως αναγκαιότητα, σημαίνει, παρά τη μηχανοποίηση, την αύξηση του αριθμού των εργαζομένων οι οποίοι υπάγονται στην εξουσία του κεφαλαίου, σημαίνει δηλαδή την αύξηση της μισθωτής εργασίας. Η άποψη αυτή δείχνει από πρώτη ματιά αντιφατική, στο βαθμό που ισχύει η εκτίμηση, περί μείωσης της αναλογίας του μεταβλητού κεφαλαίου (των διαθέσιμων για την πληρωμή των μισθών) έναντι του σταθερού (οι λοιπές υποστάσεις του κεφαλαίου, όπως η αξία της γης, των εγκαταστάσεων, των μηχανών, των πρώτων υλών, των πατεντών, των αδειών κ.ά.), στη φάση της εκμηχάνισης.

Η εξήγηση, ωστόσο, φαίνεται πειστική, καθώς αναφέρεται στη σχετική υποβάθμιση τόσο των ειδικεύσεων όσο και, κυρίως, των σχετικών μισθών των φορέων της εργασίας. Ενεργές μέρος της προσέγγισης είναι η διαδικασία της μείωσης των ανεξάρτητων βιοτεχνών, και γενικότερα των φορέων μικροαστικών θέσεων. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η θέση του κλασικού μαρξισμού, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η διαδικασία της εκμηχάνισης είναι αποτέλεσμα της διαμάχης, δηλαδή του ανταγωνισμού μεταξύ των βιομηχάνων. Ο κάθε ξεχωριστός βιομήχανος σε αυτήν τη διαμάχη, επιχειρεί να προηγηθεί των ανταγωνιστών του και, αν είναι αυτό κατορθωτό, εκείνοι οι ανταγωνιστές να αποχωρήσουν από την παραγωγή και την αγορά.

---

²⁰⁵ K. Marx «Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο». *όπ.π.*, σ. 102. Πβ., το, K. Marx, F. Engels «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», *όπ.π.*, σ. 23, στο οποίο καταγράφεται το ίδιο νόημα για την τεχνολογική αλλαγή.

Η εκμηχάνιση μαζί με τη διεύρυνση του καταμερισμού της εργασίας οδηγεί στην πειθάρχηση των εργατών μέσα από τις απολύσεις και η μετάθεση σε κατάσταση ανεργίας μεγάλου σώματος των ενεργών μισθωτών εργατών.²⁰⁶ Αυτό συμβαίνει γιατί η διαμάχη, ο ανταγωνισμός μεταξύ των βιομηχάνων έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των απολύσεων. «Ο πόλεμος αυτός έχει το χαρακτηριστικό ότι οι μάχες σ' αυτόν κερδίζονται λιγότερο με τη στρατολογία και περισσότερο με την απόλυση του στρατού των εργατών. Οι στρατηγοί, οι κεφαλαιοκράτες, συναγωνίζονται μεταξύ τους στο ποιος μπορεί να απολύσει περισσότερους φαντάρους της βιομηχανίας».²⁰⁷

Ο στόχος των βιομηχάνων-καπιταλιστών δεν είναι να απαλλαγούν εντελώς από τους φορείς εργασίας, οι οποίοι εργάζονται με μισθό. Σε εκείνη την περίπτωση, θα περιοριζόταν η μάζα των εργατών, δηλαδή η μάζα εκείνων, οι οποίοι είναι οι αποκλειστικοί δημιουργοί των κερδών (σύμφωνα με τον A. Smith, τον D. Ricardo και τον ίδιο τον κλασικό μαρξισμό). Ο στόχος είναι να αυξηθεί η παραγωγικότητα (η διεύρυνση της παραγωγής, στον ίδιο χρόνο εργασίας, με το ίδιο ή μικρότερο κόστος της εργασίας και η σταθερή ή η καλύτερη ποιότητα των εμπορευμάτων) και να διευρυνθεί δραστικά ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών. Γράφεται, σχετικά: «Ο μεγαλύτερος καταμερισμός της εργασίας καθιστά έναν εργάτη ικανό να κάνει τη δουλειά 5, 10, 20 εργατών: μεγαλώνει λοιπόν το συναγωνισμό ανάμεσα στους εργάτες κατά 5, 10, 20 φορές. Οι εργάτες δε συναγωνίζονται μεταξύ τους μονάχα πουλώντας ο ένας τον

---

²⁰⁶ Ο όρος ανήκει στον F. Engels και για πρώτη φορά εμφανίζεται στο έργο του «Η κατάσταση των εργαζόμενων τάξεων στην Αγγλία».

²⁰⁷ K. Marx «Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο», *ό.π.*, σ. 105.

εαυτό του πιο φτηνά από τον άλλον. Συναγωνίζονται επίσης μεταξύ τους κάνοντας ένας τη δουλειά 5, 10, 20 εργατών. Και ο καταμερισμός της εργασίας, που εφαρμόζεται από το κεφάλαιο και διαρκώς μεγαλώνει, αναγκάζει τους εργάτες να κάνουν αυτού του είδους το συναγωνισμό μεταξύ τους».²⁰⁸ Στην ουσία, μέσα από το συνδυασμό των απολύσεων και της αύξησης του ανταγωνισμού μεταξύ των εργατών, οι κεφαλαιοκράτες απαλλάσσονται από τους σχετικά πιο υψηλού μισθού εργάτες και εντατικοποιούν την παραγωγικότητα όσων παραμένουν στην εργασία.

Η διεύρυνση του καταμερισμού, ταυτόχρονα, έχει σημαντικές επιδράσεις στη φύση της εργασίας, στην υποβάθμιση των παλαιών ειδικεύσεων και στο απαραίτητο εύρος της χρησιμοποίησης των νέων ειδικεύσεων. Στη φάση εφαρμογής του νέου αυτοματισμού, μετά από κάθε βελτίωση των μηχανών απειδικεύεται μια μεγάλη μάζα εργαζομένων, ενώ και το σύνολο των εργατών αντιμετωπίζει την κατάσταση που τους μεταβάλλει σε πιο ανειδίκευτους. Σημειώνεται για αυτό το ζήτημα πως: «στο βαθμό που μεγαλώνει ο καταμερισμός απλοποιείται η δουλειά. Χάνει την αξία της η ιδιαίτερη επιδεξιότητα του εργάτη. Ο εργάτης μετατρέπεται σε μια απλή μονότονη εργατική δύναμη που δεν χρειάζεται να καταβάλει ούτε σωματική ούτε πνευματική προσπάθεια... Η εργασία του γίνεται εργασία προσιτή σε όλους. Γι' αυτό προστρέχουν ανταγωνιστές απ' όλες τις μεριές...».²⁰⁹

Η γενική απειδίκευση έχει μία μόνο εξαίρεση. Είναι οι ολιγάριθμοι εξειδικευμένοι εργαζόμενοι, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στην

---

²⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 104.

²⁰⁹ Στο ίδιο.

παραγωγή των νέων μηχανών ή συστημάτων. Οι συγκεκριμένοι εργάτες, σε σχέση με τους υπόλοιπους, είναι «μορφωμένοι εργάτες» και διατηρούν την ειδικεισή τους, με τις σχετικά καλύτερες αμοιβές τους. Υπάρχει, βέβαια, ένας περιορισμός και αυτός αφορά στον χρόνο, για τον οποίο είναι χρήσιμες οι ειδικεύσεις τους. Όταν οι μηχανές αυτές και τα ανάλογα μηχανικά συστήματα παλιώσουν και αντικατασταθούν από νεότερα συστήματα, απαξιώνονται οι ειδικεύσεις τους και οι συγκεκριμένοι εργαζόμενοι βρίσκονται αντιμέτωποι με την οικονομική και κοινωνική υποβάθμιση.²¹⁰

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών, συνακόλουθα, συμβάλλει στην αναγκαστική μείωση του μισθού. Σε αυτήν τη διαδικασία, η δουλειά γίνεται φτηνότερη. Ο μισθωτός εργάτης «υποχρεωμένος από την ανάγκη αυξάνει λοιπόν τα *ολέθρια αποτελέσματα του καταμερισμού της εργασίας*. Το αποτέλεσμα είναι ότι: όσο περισσότερο δουλεύει, τόσο μικρότερο μισθό παίρνει» και, ως συνέπεια, «συναγωνίζεται τον ίδιο του τον εαυτό, τον εαυτό του ως μέλος της εργατικής τάξης».²¹¹

Η μαρξιστική ανάλυση επισημαίνει, ότι κρίσιμη όψη της διεύρυνσης του καταμερισμού δεν είναι να μειωθούν τα εργατικά χέρια, αλλά να μειωθεί το κόστος της μισθωτής εργασίας. Ο περιορισμός του αριθμού των εργατών δεν είναι μία γόνιμη επιλογή για το κεφάλαιο. Αν κάτι τέτοιο συνέβαινε, θα στερούσε, από τους κεφαλαιοκράτες, τη δυνατότητα πραγματοποίησης κερδών, τα οποία είναι αδύνατον να υπάρχουν χωρίς τους φορείς της ζωντανής εργασίας, δηλαδή τους μισθωτούς εργάτες. Όπως και η αύξηση των κερδών δεν μπορεί να

---

²¹⁰ Στο ίδιο, σσ. 106-107.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 105.

υπάρξει, δίχως την αύξηση και όχι τη μείωση του αριθμού των εργατών. Γι' αυτόν το λόγο σημειώνεται πως «αν όλη η τάξη των μισθωτών εργατών εξοντωνόταν από τις μηχανές, πόσο φριχτό θα 'ταν αυτό για το κεφάλαιο, που χωρίς μισθωτή εργασία παύει να είναι κεφάλαιο!». ²¹²

Η εκμηχάνιση, η παρεπόμενη διεύρυνση του καταμερισμού, η απλοποίηση της δουλειάς και η απειδίκευση των τέως ειδικευμένων ή σχετικώς ειδικευμένων εργατών, αυξάνουν και δεν μειώνουν τον αριθμό των εργατών και των εργατριών στην παραγωγή και την εργασία. Νέοι ανειδίκευτοι εργάτες, συνήθως εργάτριες και παιδιά, δηλαδή φορείς της φθηνότερης εργασίας, στην περίοδο της ολοκλήρωσης της βιομηχανικής επανάστασης, πυκνώνουν τις γραμμές των εργατικών δυνάμεων και εντέλει της συλλογικής κοινωνικής δύναμης, η οποία είναι απαραίτητη για την καπιταλιστική παραγωγή. Η εργατική τάξη αυξάνεται σε αριθμούς και κοινωνικές αναλογίες, την ώρα ακριβώς που μειώνεται ο μισθός κάθε νέου εργαζόμενου. Η εικόνα που σχηματίζεται μέσα στην παραγωγή και την εργασία γίνεται σταδιακά γνωστή και στους μελλοντικούς μισθωτούς. ²¹³

Οι εργάτες, κατά τον κλασικό μαρξισμό, είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης από την αστική-καπιταλιστική τάξη. Η εκμετάλλευση των εργατών εξηγείται, μέσω της θεωρίας της υπεραξίας. Η υπεραξία τόσο ως έννοια όσο και ως περιγραφόμενη διαδικασία δημιουργίας της προέρχεται, αναμφισβητήτως και απολύτως, από τη θεωρία της αξίας. Χωρίς πολλές συζητήσεις και δίχως αμφιβολίες, η έννοια της υπεραξίας είναι ταυτόσημη με την έννοια του κέρδους, στις καπιταλιστικές

---

²¹² Στο ίδιο, σ. 106.

²¹³ Στο ίδιο, σ. 107. Πβ., Κ. Marx, *Θεωρίες για την Υπεραξία...*, όπ.π., σσ. 438-439.

παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις. Ο τρόπος δημιουργία της υπεραξίας, δηλαδή του κέρδους των καπιταλιστών, μοιάζει, απολύτως με την πολύ σύντομη περιγραφή του A. Smith, στο σχετικό προαναφερθέν εδάφιο του *Πλούτου των Εθνών*. Μόνο που στην κριτική ανάλυση της διαδικασίας δημιουργίας της, από τον K. Marx, είναι πολύ ευρύτερη, πιο σχολαστική στη διερεύνησή της και, τελικώς, πιο συγκρατημένη για τα αποτελέσματα της ιδιοποίησης από τους καπιταλιστές, σε σχέση με την αντίστοιχη περιγραφή του A. Smith.

Μια σημαντική διαφορά μεταξύ της ανάλυσης του A. Smith και του K. Marx, είναι ότι ο πρώτος επικεντρώνει βασικά στο πεδίο των συναλλακτικών σχέσεων, ενώ ο δεύτερος εστιάζει στο πεδίο της παραγωγικής και εργασιακής διαδικασίας. Ο K. Marx χρησιμοποιεί, κατά τη δική του ανάλυση, τις παραδοχές του A. Smith, στο πλαίσιο της θεωρίας της αξίας, για τις ιδιότητες των εμπορευμάτων κατά τις συναλλαγές, πριν και μετά τη διαδικασία της παραγωγής, στα όρια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Θεωρεί, εν προκειμένω, πως όλα τα εμπορεύματα και μεταξύ αυτών η εργατική δύναμη (ο εργάσιμος χρόνος ή η εν γένει εργασία, για άλλους αναλυτές), ανταλλάσσονται στην αξία τους. Το κέρδος, επομένως, είναι αναπόσπαστο μέρος της αξίας (πιο ρητά: της τιμής) των εμπορευμάτων (δεν αποτελεί κάποιο πρόσθετο ποσό).²¹⁴

Ο μισθός των εργατών εκφράζει την τιμή που πληρώνεται μόνο για την «εργατική δύναμή» τους, δηλαδή για τον χρόνο της εργασίας τους, κάτω από την οικονομική εξουσία των κεφαλαιοκρατών (και όχι για το

---

²¹⁴ K. Marx, «Μισθός, Τιμή, Κέρδος», K. Marx, Φ. Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, τ. 1, ό.π., σ. 509.

σύνολο της εργασίας τους).²¹⁵ Ο μισθός λοιπόν είναι η τιμή της εργατικής δύναμης, κατά την πώλησή της, στους κεφαλαιοκράτες. Η τιμή της εργατικής δύναμης, λοιπόν, εκφράζει την αξία της και αυτή «καθορίζεται από την αξία των μέσων συντήρησης που απαιτούνται για την παραγωγή, την ανάπτυξη, τη διατήρηση και τη διαίωσιση της εργατικής δύναμης».²¹⁶ Εφόσον η αξία που έχει πληρώσει ο φορέας του κεφαλαίου και έχει πληρωθεί ο φορέας της εργασίας εκφράζει την πραγματική αξία της εργατικής δύναμης, η οποία θα ενσωματωθεί στα εμπορεύματα στη διάρκεια του εργάσιμου χρόνου, τότε δεν υλοποιείται οποιοδήποτε πλεόνασμα. Σε μια τέτοια περίπτωση δεν υπάρχει οποιαδήποτε ποσότητα απλήρωτης υπερεργασίας. Επομένως, δεν υφίσταται και καπιταλιστικό κέρδος.

Το καπιταλιστικό κέρδος είναι ένα μερίδιο, τουλάχιστον, της απλήρωτης υπερεργασίας των εργατών. Καθώς η εργατική δύναμη είναι το μοναδικό ελαστικό μέρος των υποστάσεων του κεφαλαίου (του μεταβλητού κεφαλαίου, ενώ στις λοιπές υποστάσεις του η μεταβολή της αξίας τους είναι αδύνατη), μπορεί να συμβεί η αύξηση της παραγωγικότητας (δηλαδή η αύξηση της ποσότητας των εμπορευμάτων, στον ίδιο χρόνο εργασίας), μέσω των αλλαγών της εργασιακής οργάνωσης και, ιδίως, μέσω των επιταχύνσεων τις οποίες επιφέρουν η εκμηχάνιση και ο αυτοματισμός. Η υπερεργασία, δηλαδή η απλήρωτη εργασία των εργατών, είναι εκείνο το μέρος της εργατικής δύναμης, το οποίο δεν πληρώθηκε, ενώ ενσωματώθηκε στην αξία των εμπορευμάτων. Από αυτό ακριβώς το μέρος της απλήρωτης εργατικής δύναμης

---

²¹⁵ Κ. Marx, «Μισθός, Τιμή, Κέρδος», *Διαλεχτά Έργα*, όπ.π., σ. 501.

²¹⁶ Στο ίδιο, σ. 504.

προέρχεται η υπεραξία και το καπιταλιστικό κέρδος. Ο Κ. Marx γράφει, λοιπόν, ότι «...ένα μέρος από την καθημερινή εργασία του εργάτη πληρώνεται, ενώ το άλλο μέρος μένει απλήρωτο, και ενώ αυτή η απλήρωτη εργασία, η υπερεργασία, αποτελεί ακριβώς το ποσό από το οποίο σχηματίζεται η υπεραξία ή το κέρδος, ωστόσο, φαίνεται σαν όλη η εργασία να είναι πληρωμένη εργασία...».²¹⁷

Η ανάλυση του Α. Smith, για το καπιταλιστικό κέρδος (από τους μισθωτούς εργαζόμενους), δημιουργεί την αίσθηση, ότι οι καπιταλιστές νέμονται το σύνολο των κερδών. Ο Κ. Marx είναι πολύ πιο συγκρατημένος στις εκτιμήσεις του. Κατά τη γνώμη του, οι καπιταλιστές δεν ιδιοποιούνται το σύνολο της υπεραξίας. Θεωρεί ότι καρπούνται ένα μέρος της, το οποίο χαρακτηρίζεται βιομηχανικό ή εμπορικό κέρδος. Η υπεραξία, σύμφωνα με την άποψη του, συμπυκνώνει το άθροισμα της γαιοπροσόδου, του τόκου και του βιομηχανικού ή του εμπορικού κέρδους. Το βιομηχανικό κέρδος μπορεί να προσδιοριστεί (ως μια αναλογία επί του μεταβλητού κεφαλαίου ή ως ένα καθαρό ποσό), εφόσον αφαιρεθεί, από την υπεραξία, το άθροισμα της γαιοπροσόδου και του τόκου.²¹⁸

Η δημιουργία (από τους μισθωτούς εργάτες) και η ιδιοποίηση (από τους καπιταλιστές) της υπεραξίας υποδεικνύει τα αντίστροφα οικονομικά συμφέροντα ανάμεσα στους εργάτες και τους καπιταλιστές και

---

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 507. [Έχουμε ήδη αναφέρει το απόσπασμα από το κείμενο στην αγγλική γλώσσα. Πβ., Κ. Marx, *Value, Price and Profit*, New York, International Co., Inc, 1969 (HTML Mark-up: Mike Ballard, miballard@stanford.edu,1995; Proofed and corrected by Brandon Poole, 2009, Mark Harris 2010), σσ. 20-21].

²¹⁸ Κ. Μαρξ, «Μισθός Τιμή, Κέρδος», Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, τ. 1, και ιδίως, σσ. 509-510. Ο Κ. Marx θεωρεί, πως ένα μέρος της υπεραξίας καταβάλλεται, στον γαιοκτήμονα (για τη χρήση της γης και την κατασκευή βιομηχανικών εγκαταστάσεων) και στον δανειστή (για την χρήση των αναγκαίων και επιπρόσθετων κεφαλαίων).

επισημαίνει την εκμετάλλευση της μιας τάξης από την άλλη. Είναι χαρακτηριστικές οι παρακάτω διατυπώσεις: «Ο μισθός της εργασίας και το κέρδος βρίσκονται σε αντίστροφη αναλογία μεταξύ τους. Το μερίδιο του κεφαλαίου, το κέρδος, αυξάνει στην ίδια αναλογία που πέφτει το μερίδιο της εργασίας, το μεροκάματο, και αντίστροφα. Το κέρδος αυξάνει στο βαθμό που πέφτει ο μισθός της εργασίας, πέφτει στο βαθμό που ανεβαίνει ο μισθός της εργασίας».²¹⁹

Η ασύμμετρη σχέση μεταξύ των δύο τάξεων δεν οφείλεται, απλώς, στην πρώιμη εισοδηματική ή περιουσιακή ανισότητα της αρχικής φάσης του καπιταλισμού. Οφείλεται στο γεγονός πως, ολοένα και περισσότερο, ο πλούτος, που παράγεται αποκλειστικά από τα μέλη της μιας τάξης, γίνεται αντικείμενο απόσπασης και ιδιοποίησης από τα μέλη της άλλης τάξης.

Η κατανόηση της εκμετάλλευσης, ως ενεργούς και λειτουργικού στοιχείου της οικονομικής οργάνωσης, βασίζεται, αναμφίβολα, στις αναλύσεις της (κλασικής) φιλελεύθερης οικονομικής σκέψης. Δεν είναι, λοιπόν, ανεξήγητο, ότι οι εκπρόσωποι της των νεώτερων και των σύγχρονων φιλελεύθερων αντιλήψεων δεν έχουν διατυπώσει οποιαδήποτε σοβαρή ένσταση σε αυτήν την ανάλυση και στις διαπιστώσεις του κλασικού μαρξισμού, για την υπεραξία. Ήταν μια συνειδητή επιλογή, κατά την εκτίμηση της παρούσας ανάλυσης, η αποχή από ανάλογες θεωρητικές συζητήσεις και αντιπαραθέσεις. Η θεωρία της υπεραξίας απορρέει από τη θεωρία της αξίας (ιδίως στις αναλύσεις του A. Smith και του D. Ricardo).

Ο K. Marx θεωρεί, πως το κεφάλαιο ενσωματώνει δύο μορφές

---

²¹⁹ K. Μαρξ, «Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο», *όπ.π.*, σ. 97.

αξιών. Βασικά, αντιπροσωπεύει αξίες ανταλλαγής (εναλλακτικά ανταλλακτικές αξίες). Δευτερευόντως, ενσωματώνει την αξία χρήσης των εμπορευμάτων.²²⁰ Η αύξηση της αξίας του κεφαλαίου σημαίνει αποκλειστικώς την αύξηση της ανταλλακτικής αξίας. Η διαδικασία αυτή συνδέεται με την εργασία με τον ακόλουθο τρόπο: «Η προσάξηση της αξίας..» του κεφαλαίου «οφείλεται στην ανταλλαγή μιας δοσμένης ποσότητας υλοποιημένης εργασίας με μια μεγαλύτερη ποσότητα ζωντανής εργασίας».²²¹

Η εργασία αντιμετωπίζεται είτε ως παραγωγική είτε ως μη παραγωγική εργασία στις καπιταλιστικές σχέσεις. Η «παραγωγική εργασία είναι μόνο η εργασία που μετατρέπεται άμεσα σε κεφάλαιο».²²² Αυτή η διατύπωση σημαίνει πως παραγωγική εργασία είναι η εργασία που ανταλλάσσεται με κεφάλαιο και δημιουργεί υπεραξία.²²³ Ο Κ. Marx προκειμένου να στηρίζει περισσότερο την άποψη του και να αποτρέψει, από παρερμηνείες (σχετικά με την αναγκαιότητα η παραγωγική εργασία να συνδέεται με δημιουργία και αξιών χρήσης), σημειώνει, ότι η παραγωγική εργασία έχει μια ειδική αξία χρήσης για το κεφάλαιο και αυτή συνοψίζεται στη δυνατότητά της να παράγει υπεραξία.²²⁴ Μη παραγωγική εργασία, στον καπιταλισμό, είναι κάθε εργασία που δεν ανταλλάσσεται με κεφάλαιο και, για αυτό το λόγο, δεν δημιουργεί οποιαδήποτε υπεραξία.²²⁵

Μέλη της εργατικής τάξης είναι το σύνολο των μισθωτών

---

²²⁰ Κ. Marx, Θεωρίες για την Υπεραξία..., όπ.π., σσ. 438-439.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 438.

²²² Στο ίδιο, σ. 439.

²²³ Στο ίδιο, σσ. 442-443.

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 448.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 449.

εργατών, στην υλική και τη μη υλική παραγωγή (είτε χειρώνακτες είτε διανοητικά εργαζόμενοι),²²⁶ καθώς ανταλλάσσουν την εργασία τους με κεφάλαιο και, ως μία κοινωνική δύναμη (ως συλλογικός εργάτης), δημιουργούν υπεραξία, την οποία ιδιοποιούνται οι καπιταλιστές.²²⁷ Στο ενδεχόμενο ερώτημα, για το ποιες κατηγορίες μισθωτών εργαζομένων εξαιρούνται των αντικειμενικών προϋποθέσεων για την κατάταξη στην εργατική τάξη, οι προηγούμενες αναλύσεις συντείνουν στην απάντηση, πως δεν είναι μέλη της εργατικής τάξης οι κατηγορίες των μισθωτών που δεν δημιουργούν υπεραξία (ούτε συμβάλλουν στη παραγωγή της, μέσω της συλλογικής συμβολής τους στην παραγωγή) και εκείνες οι πολύ μικρές ομάδες των μισθωτών (π.χ. ανώτερα διευθυντικά στελέχη) που καρπύονται εμμέσως μερίδιο από την υπεραξία των εργατών, μέσω των πολύ υψηλών αμοιβών τους (είναι πολλαπλάσιες από τους μέσους εργατικούς μισθούς).

Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, ότι ορισμένες νεότερες μαρξιστικής προέλευσης αναλύσεις διαφοροποιούνται από την κλασική τοποθέτηση. Κατά τη διαφοροποίησή τους, υποστηρίζουν, ότι ευρείες κατηγορίες των μισθωτών στη μη υλική παραγωγή και οι (μισθωτοί) φορείς της διανοητικής εργασίας δεν ανήκουν στην εργατική τάξη, αλλά στα νέα μεσαία ή μικροαστικά στρώματα (ή τη νέα μικροαστική τάξη). Ακόμη και σήμερα αυτή η συζήτηση είναι αιχμηρή (αν και παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις, έναντι της συγκυρίας της αρχικής εμφάνισης των σχετικών διανοημάτων). Σε κάθε περίπτωση, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε το απεριόριστο δικαίωμα για την ερμηνεία της κλασικής μαρξιστικής

---

²²⁶ Στο ίδιο, σσ. 452-454, 460.

²²⁷ Στο ίδιο, σσ. 460-461.

τοποθέτησης και την πλήρη ελευθερία, για τον ειδικό προσδιορισμό των ταξικών χαρακτηριστικών των εργασιακών ομάδων, σε κάθε νεότερη θεωρητική αντίληψη. Η παρούσα ανάλυση, ωστόσο, εκφράζει την εκτίμηση, πως αυτές οι θεωρήσεις δεν αντιστοιχούν στην αρχική κατάθεση των επεξεργασιών του κλασικού μαρξισμού.

Οι σχέσεις των μελών της εργατικής τάξης και των αστών-καπιταλιστών δεν είναι ισόρροπες και κοινωνικά συμμετρικές. Η οικονομική λειτουργία των καπιταλιστών, κατόχων της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής είναι μια επιλογή, για την απόδοση του κεφαλαίου. Η αντίστοιχη οικονομική λειτουργία των μελών της εργατικής τάξης (ακτήμονες και χωρίς ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής) είναι αποτέλεσμα ενός εξαναγκασμού, ο οποίος προσδιορίζεται από την απειλή της πείνας. Τα οικονομικά συμφέροντα, λοιπόν, των δύο είναι αντίστροφα και τα κοινωνικά συμφέροντά τους προσδιορίζονται από έντονη διαμάχη, η οποία ονοματίζεται, ως ταξική πάλη

Η ταξική πάλη αστών και προλεταρίων προσδιορίζεται από τους προαναφερθέντες αντικειμενικούς όρους της οικονομικής, παραγωγικής και εργασιακής οργάνωσης του καπιταλισμού. Η ταξική πάλη υποστασιοπείται σε συγκεκριμένες ιστορικές μορφές, στην εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Σύμφωνα με τη μαρξιστική αντίληψη, η ταξική πάλη αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, την πάλη για την εξουσία.

Η αίσθηση των εργατών για την ταξική πάλη αρχίζει να αποκτά περιεχόμενο ασυνείδητα. Η ενδιάθετη αντίθεση επιδρά στα άτομα μηχανικά. Μεμονωμένοι εργάτες συγκρούονται με τους μεμονωμένους καπιταλιστές. Η πάλη αυτή στέφεται εναντίον της γενικής κατάστασης,

ότι οι εργάτες είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης. Αυτή η εύλογη βάση της αντιπαράθεσης, συνυπάρχει με άλλα δεδομένα, τα οποία συνδιαμορφώνουν με αντιφατικό τρόπο την αντίληψη των εργατών για την πραγματικότητα. Στρέφονται για παράδειγμα εναντίον των ανταγωνιστικών εμπορευμάτων και, με σφοδρότητα, εναντίον των μηχανών. Σύμφωνα με την ανώριμη αντίληψή τους, εκτιμούν πως στις μηχανές οφείλεται η ανεργία και η απαξίωση των ειδικεύσεων.²²⁸

Κατά την ωρίμανση της βιομηχανικής επανάστασης, η βιομηχανία διευρύνεται σε κλίμακα και σε αποδόσεις. Οι ομάδες των εργατών γίνονται εξαιρετικά μεγαλύτερες και οι συνθήκες εργασίας και ζωής τους είναι παρόμοιες ή και ταυτόσημες. Το προλεταριάτο βιώνει, πλέον, τους χαμηλούς μισθούς, ως ένα γενικό φαινόμενο. Η αύξηση της πίεσης στους σχετικούς μισθούς είναι συνεχής. Αυτά τα γεγονότα, με τη γενίκευση και τη συνέχειά τους, συμβάλλουν στην άμεση οικονομική σύγκρουση ανάμεσα στις δύο τάξεις, την αστική και το προλεταριάτο (οικονομικές διεκδικήσεις, απεργίες κ.ά.).²²⁹

Ο κλασικός μαρξισμός εκτιμά πως αυτή η μορφή της οικονομικής πάλης ήταν χρήσιμη, αλλά δεν ήταν καίρια ούτε καν για τα οικονομικά συμφέροντα της εργατικής τάξης. Η οικονομική πάλη συνέβαλε στην οργάνωση του προλεταριάτου, σε τοπικό, κλαδικό και εθνικό επίπεδο και συνεισέφερε σε κάποιες επιτυχίες, με εκβολή σε μια συγκυριακή βελτίωση των εισοδημάτων των εργατών. Δεν συνέβαλε, ωστόσο, στη σταθερή διαδικασία αναδιανομής ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, δηλαδή ανάμεσα στα κέρδη και τους μισθούς. Ήταν, επομένως,

---

²²⁸ Κ. Μαρξ, Φ. Έγκελς, «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», *όπ.π.*, σ. 29.

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 30.

μεσοπρόθεσμα ή, στην καλύτερη περίπτωση, μακροπρόθεσμα ατελέσφορη. Ο Κ. Marx, υποστηρίζει ότι κάθε προσπάθεια αύξησης των μισθών, σε μια συγκυρία, ανατρέπεται, γιατί «η γενική τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής δεν είναι ν' ανεβάζει, αλλά να κατεβάζει το μέσο επίπεδο των μισθών».²³⁰

Η σημασία της οικονομικής πάλης είναι μεγάλη, κυρίως, γιατί προσφέρει στην εργατική τάξη τις εμπειρίες μιας, έστω, παροδικής νίκης έναντι του κεφαλαίου και συγκροτεί μια οργανωμένη συλλογικότητα της εργατικής τάξης, δηλαδή τα εργατικά συνδικάτα. Η οργάνωση της εργατικής τάξης είναι μια βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη του αγώνα της, στο πιο αποτελεσματικό επίπεδο της κοινωνικής δράσης, δηλαδή στην πολιτική πάλη.

Η πολιτική πάλη και, επομένως, η πολιτική δράση είναι το ανώτερο επίπεδο της ταξικής πάλης, επειδή σε αυτό τίθεται το ζήτημα της ταξικής κυριαρχίας, δηλαδή το ζήτημα της αμφισβήτησης της κυρίαρχης τάξης. Δεν υπάρχει αμφιβολία, πως ο κλασικός μαρξισμός αντιλαμβάνεται το οικονομικό πεδίο, ως προνομιακό, για την αστική τάξη και μόνον. Οι οικονομικές σχέσεις και συνθήκες, είναι το στέρεο έδαφος της ισχύος των κεφαλαιοκρατών. Λέγεται, ειδικά: «Ακριβώς η αναγκαιότητα αυτή της γενικής πολιτικής δράσης αποδειχνει ότι στην καθαρά οικονομική δράση του το κεφάλαιο είναι το ισχυρότερο μέρος».²³¹ Ο προσανατολισμός της ταξικής σύγκρουσης στο έδαφος της δύναμης (στην οικονομία) της αστικής τάξης, ως της αντίπαλης τάξης, θα είναι το προοίμιο κάθε επόμενης ήττας της εργατικής τάξης. Η

---

²³⁰ Κ. Marx, «Μισθός, Τιμή, Κέρδος», *ό.π.*, σ. 531.

²³¹ Στο ίδιο, σ. 527.

επικέντρωση της στρατηγικής της εργατικής τάξης στην πολιτική δράση επιβάλλει το στόχο της επαναστατικής υπέρβασης του καπιταλισμού (με ουσιαστική αντιγραφή της επιτυχημένης επαναστατικής πρακτικής της αστικής τάξης). Σε αυτήν την επαναστατική υπέρβαση, η εργατική τάξη θα κατακτήσει το κράτος και, με πολιτικά μέσα, θα δώσει τέλος στη μισθωτή εργασία.²³²

Ο Κ. Marx εκφράζει τη γνώμη, πως οι εργάτες δεν πρέπει να εναποθέτουν σε ιδιωτική συμφωνία τη λύση προβλημάτων τους. Κρίσιμα ζητήματα, όπως αυτό της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας διεκδικούνται και λύνονται με αποκλειστικώς πολιτικά μέσα και με το νόμο.²³³ Η θέση για την πολιτική πάλη συμβαδίζει με την ένταση και τις συγκρούσεις με τον «οικονομισμό» των συνδικάτων (όπως οι διεκδικήσεις για τους μισθούς και το χρόνο εργασίας). Θεωρεί αυτές τις διεκδικήσεις συντηρητικές. Αντιτάσσει στο συνδικαλιστικό συντηρητισμό, τον επαναστατικό στόχο, δηλαδή την υπέρβαση του καπιταλισμού. «Αντί το

---

²³² Στο πρόγραμμα αυτό προτείνεται η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας (με κατάσχεση του συνόλου των μέσων παραγωγής από τους καπιταλιστές και μετατροπή τους σε αντικείμενο δημόσιας ιδιοκτησίας) και του κληρονομικού δικαίου. Βασική μέριμνα είναι η κατάργηση της μισθωτής σκλαβιάς. Αξιώνεται το γενικό δικαίωμα της ψήφου για όλους τους άνδρες, το γενικό δικαίωμα του εκλέγεσθαι, η μείωση της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας, η βαριά προοδευτική φορολογία, η εδραίωση της γενικής και δωρεάν δημόσιας εκπαίδευσης, η καθιέρωση ενός γενικού και δωρεάν συστήματος περίθαλψης και ενός γενικού συστήματος συντάξεων γήρατος, η κατοχύρωση της πλήρους απασχόλησης, η υποστήριξη της μητρότητας, η κατάργηση της παιδικής εργασίας και, μεταξύ άλλων μέτρων στήριξης των εργατών, η διαμόρφωση ενός γενικού προγράμματος εργατικής κατοικίας. Βλ., Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», *όπ.π.*, σσ. 35-43. Είναι ενδιαφέρον ότι οι περισσότερες προτάσεις του *Μανιφέστου* (με εξαίρεση την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, του κληρονομικού δικαίου και της μισθωτής εργασίας), θα εφαρμοστούν στις περισσότερες από τις καπιταλιστικές χώρες (ακόμη και από συντηρητικές κυβερνήσεις, αν και τις τελευταίες δεκαετίες εμφανίζονται πολλές προσπάθειες επιστροφές σε εξαιρετικά συσταλτικές πολιτικές για τα εργατικά δικαιώματα), από το τέλος του 19^{ου} αιώνα και ιδίως κατά τον 20^ο αιώνα (πολύ πυκνά την μεταπολεμική εποχή). Πβ., L. Thurow, *Το Μέλλον του Καπιταλισμού. Πως οι σύγχρονες οικονομικές δυνάμεις διαμορφώνουν τον κόσμο του αύριο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997, σσ. 19-20.

²³³ Κ. Marx, «Μισθός, Τιμή, Κέρδος», *όπ.π.*, σσ. 526-527.

συντηρητικό σύνθημα: “Ένα δίκαιο μεροκάματο για μια δίκαιη εργάσιμη μέρα”, θα πρέπει να γράψει στη σημαία της το επαναστατικό σύνθημα: “Κατάργηση του συστήματος της μισθωτής εργασίας”». ²³⁴

Η αντίληψή του και η κριτική του αποτυπώνεται στο παρακάτω απόσπασμα: «Οι εργατικές ενώσεις προσφέρουν καλή υπηρεσία ως κέντρα αντίστασης ενάντια στους σφετερισμούς του κεφαλαίου. Αποτυχαίνουν μερικά στο σκοπό τους, όταν δεν κάνουν σωστή χρήση της δύναμής τους. Αποτυχαίνουν ολοκληρωτικά, όταν περιορίζονται σ’ ένα μικροπόλεμο ενάντια στα αποτελέσματα του σημερινού συστήματος αντί να προσπαθούν να το αλλάξουν, αντί να χρησιμοποιούν τις οργανωμένες δυνάμεις τους σαν ένα μοχλό για την τελική απελευθέρωση της εργατικής τάξης, δηλαδή για την οριστική κατάργηση του συστήματος της μισθωτής εργασίας». ²³⁵

Οι κλασικοί του μαρξισμού θεωρούν τη διαδικασία διαμόρφωσης ενός εργατικού πολιτικού κόμματος, ανευθύγραμμη. Η προσπάθεια αυτή συνοδεύεται, συνήθως, από ήττες και αποτυχίες. Εκφράζουν, παράλληλα, την αισιοδοξία, πως η οργάνωση θα «ξαναγεννιέται»... «όλο πιο στέρεη, πιο ισχυρή». ²³⁶

Είναι σίγουρο, πως δεν προτείνεται, αμέσως, η ίδρυση ενός κόμματος, με ιδιαίτερη οργάνωση, μέλη και ηγεσία. Σημειώνεται, χαρακτηριστικά: «Οι κομμουνιστές δεν αποτελούν ένα ξεχωριστό κόμμα που αντιτίθεται στα άλλα εργατικά κόμματα». ²³⁷ Η πρότασή τους αφορά στη συγκρότηση μιας πολιτικής παράταξης, με στρατηγική ένα

---

²³⁴ Στο ίδιο, σ. 530.

²³⁵ Στο ίδιο, σ. 531.

²³⁶ Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», *όπ.π.*, σ. 30.

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 34.

επαναστατικό πολιτικό πρόγραμμα, με απήχηση στην πλειονότητα της καπιταλιστικής κοινωνίας, δηλαδή την εργατική τάξη.

Το *Μανιφέστο* δεν προσδιορίζει, ακριβώς, την οργάνωση του προλεταριάτου. Αυτή θα μπορούσε να είναι η μετεξέλιξη των συνδικάτων, κατά την ωρίμανση της πολιτικής πάλης, ώστε να μεταβληθούν σε ένα συνασπισμό των εργατικών ενώσεων, αλλά και των ήδη υπαρκτών πολιτικών οργανισμών, σε μια χώρα ή διεθνώς. Από τις εμπειρίες του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα γνωρίζουμε, πως οι μαρξιστές εντάχθηκαν και ανέπτυξαν την πολιτική δράση τους, κυρίως, σε εργατικά και σοσιαλιστικά δημοκρατικά κόμματα.

Η δυναμική της εργατικής τάξης να συνδεθεί με την επαναστατική στρατηγική είναι μοναδική και δεν αναπαράγεται από οποιαδήποτε άλλη τάξη. Είναι η πλειονότητα του εργαζόμενου πληθυσμού. Υπό αυτή την έννοια, μπορεί να καταστήσει την επανάσταση, η οποία στρέφεται εναντίον αστικής καταπίεσης, τη μόνη επανάσταση μιας πλειονότητας, στην ιστορία της ανθρωπότητας.²³⁸

Ο Μ. Weber έχει συγγράψει περιορισμένα θεωρητικά κείμενα για τη δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Είναι ακόμη λιγότερα εκείνα τα οποία αναφέρονται ρητά στην εργατική τάξη. Δεν σημαίνει, βέβαια, ότι αγνοεί την ύπαρξή της, ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της και κάποιες από τις διαδικασίες της συγκρότησής της. Υπάρχει, ωστόσο, μια σημαντική περιγραφή που κάνει λόγο για τη δομή των τάξεων οι οποίες ανταποκρίνονται είτε στο θετικό είτε στο αρνητικό προνόμιο άσκησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Σε εκείνη την ανάλυση, με τη

---

²³⁸ Στο ίδιο, σσ. 32-36.

μορφή της σταχυολόγησης, στην κατώτερη και μη προνομιούχο τάξη συμπεριλαμβάνονται οι ειδικευμένοι, οι ημί-ειδικευμένοι και οι ανειδίκευτοι εργάτες.²³⁹ Πέραν της ονοματοθεσίας, αυτή η ένδειξη για την ταξική συγκρότηση της καπιταλιστικής κοινωνικής δομής και ιδίως για την περιγραφική συμπερίληψη των μελών της κατώτερης τάξης απέχει ελάχιστα, από εκείνη την οποία αναγνωρίζει ο κλασικός μαρξισμός (ως ταξική δομή και ειδικά), ως εργατική τάξη.

Υπάρχουν και άλλες ανάλογες συγκρίσεις. Ο Μ. Weber θεωρεί, λοιπόν, ότι η διαμόρφωση του καπιταλισμού θα ήταν αδύνατη, χωρίς την ύπαρξη της ελεύθερης εργασίας και επομένως χωρίς την παρουσία μιας μεγάλης μάζας ακτημόνων φορέων της εργασίας, οι οποίοι είναι τυπικώς ελεύθεροι, αλλά αναγκασμένοι από την απειλή της μάστιγας της πείνας να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις.²⁴⁰ Συμφωνεί ακόμη και την παρατήρηση του Κ. Marx ότι η πύκνωση των γραμμών της εργατικής τάξης δεν ήταν αυθόρμητη, μέσα από την ελεύθερη επιλογή στο πλαίσιο της αγοράς. Σε αρκετές περιπτώσεις, με νομοθετικές ρυθμίσεις και επομένως με θεσμική σκληρότητα, εξαναγκάστηκαν οι ακτήμονες να ενταχθούν στη μισθωτή εργασία. Αυτές οι θεσμικές ρυθμίσεις καθόρισαν τη στάση των αγγλικών ειρηνοδικείων να οδηγούν τα μέλη των κατώτερων τάξεων και ιδίως τους *declasses*, υποχρεωτικά στην μισθωτή απασχόληση, υπό την απειλή της ποινικής καταδίκης. Κάποτε, ορισμένα διοικητικά μέτρα αποτέλεσαν

---

²³⁹ Μ. Weber, *Economy and Society*, τ. Ι, όπ.π., σσ. 303-305.

²⁴⁰ Μ. Weber, *General Economic History*, όπ.π., σ. 277.

εναλλακτικές μορφές υποχρεωτικής ένταξης των ακτημόνων στη μισθωτή εργασία.²⁴¹

Ο W. Sombart δίνει έμφαση, στα χαρακτηριστικά, τη λειτουργία και τον πρωτοποριακό ρόλο του αστού. Ο καπιταλισμός και οι θεσμοί του είναι τα δημιουργήματα του αστού και των ιδεών του. Οι εργάτες και η εργατική τάξη (ως κοινωνικό υποκείμενο) υπάρχουν, αλλά παρουσιάζονται, παρεμπιπτόντως, στο έργο του W. Sombart, κατά τη θεώρηση του σχηματισμού του καπιταλισμού. Οι εργάτες είχαν, οπωσδήποτε, παθητικό ρόλο κατά την επιβολή του, σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση. Στα πιο περιορισμένα σε έκταση κείμενα, τα οποία αφορούν στο προλεταριάτο, φαίνεται πως ευρύτατες μάζες της εργατικής τάξης έχουν ενσωματωθεί με εξαιρετικά δυσαρμονικό τρόπο στο καπιταλιστικό σύστημα.²⁴² Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι, σύμφωνα με την προσέγγιση του W. Sombart, ήταν πάρα πολύ δύσκολη η ένταξη των μελών της εργατικής τάξης στις βιομηχανικές μονάδες, αλλά και οι συνθήκες κατοικίας ή κοινωνικής ζωής στις πόλεις. Με δεδομένο, ότι οι εργατικές μάζες προέρχονται από τις αγροτικές περιοχές και την ύπαιθρο, η ζωή των εργατών στις πόλεις χαρακτηρίζεται από την έντονη αίσθηση της αποξένωσης και τις μίζερες συνθήκες διαβίωσης.²⁴³

Ο W. Sombart αποδέχεται, ότι, για μια περίοδο, υπήρξαν μεγάλες ασυμμετρίες στις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ της αστικής τάξης και του προλεταριάτου. Η ανισότητα και τα πολύ έντονα εργασιακά, οικονομικά

---

²⁴¹ Πβ., K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Vol. I., όπ.π., σσ. 368-370· M. Weber, *General Economic History*, όπ.π., σσ. 306-307.

²⁴² W. Sombart, *Das Proletariat*, Frankfurt am Main, Literarische Anstalt Rütten & Loening, 1906, σσ. 5-8.

²⁴³ Στο ίδιο, σσ. 10-12, 15-30, 36-40.

και κοινωνικά προβλήματα της εργατικής τάξης ήταν το προοίμιο για τις πολύ σοβαρές κοινωνικές αναστατώσεις. Ο W. Sombart γνωρίζει και επεξεργάζεται, με κάποια ευρύτητα, τις τάσεις του εργατικού κινήματος του 19^{ου} αιώνα. Εντοπίζει και σχολιάζει το σχηματισμό και τις δράσεις των συνδικάτων, όπως και τις κινήσεις καταστολής των διεκδικητικών πρακτικών τους, από τα κράτη και τους μηχανισμούς τους. Υποδεικνύει την επικοινωνία, μεταξύ των συνδικάτων και των πολιτικών κινήματων της ίδιας περιόδου και εξηγεί την πολιτικοποίηση των αιτημάτων της εργατικής τάξης και την αφετηρία της, δηλαδή την ταξική πάλη. Φαίνεται να θεωρεί ότι η ταξική πάλη πήρε τη μορφή της μαχητικής αντιπαράθεσης με την αστική τάξη, λόγω των άτεγκτων μεθόδων αντιμετώπισης των αιτημάτων της εργατικής τάξης. Υπό αυτήν την έννοια, εκτιμά, πως η έλλογη αντιμετώπιση των εύλογων αιτημάτων της εργατικής τάξης θα αποτρέψει την άμεση μαχητική αντιπαράθεση, με τη μορφή του εμφυλίου πολέμου. Σε αυτήν την κατεύθυνση, κατά τη γνώμη του W. Sombart, θα συμβάλλει και η προβλεπόμενη επικράτηση της μεταρρυθμιστικής τάσης στα συνδικάτα και τις πολιτικές εκφράσεις της εργατικής τάξης. Οι οικονομικές ρυθμίσεις και οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις πρόκειται να βελτιώσουν αποτελεσματικά, τους όρους δουλειάς, τις οικονομικές αποδόσεις από τους μισθούς, τις γενικές συνθήκες ζωής του προλεταριάτου και το κοινωνικό status των εργατών. Όλα αυτά θα συμβούν, εντός του καπιταλιστικού συστήματος.²⁴⁴

---

²⁴⁴ W. Sombart, *Socialism and Social Movement*, London –New York, J.M. Dent-E.P. Dutton, 1909, σσ. 279-287.